

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

HADİS BİLİM DALI

**BURSEVÎ'NİN *ŞERHU NUHBETİ'L-FİKER*'İNDE FAYDALANDIĞI
KAYNAKLAR BAĞLAMINDA USÛL TASAVVURU**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Hilal GÜZELTEPE

BURSA – 2024

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

HADİS BİLİM DALI

**BURSEVÎ'NİN *ŞERHU NUHBETİ'L-FİKER*'İNDE FAYDALANDIĞI
KAYNAKLAR BAĞLAMINDA USÛL TASAVVURU**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Hilal GÜZELTEPE

**Danışman
Dr. Mehmet ŞAKAR**

BURSA – 2024

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Bursa Uludağ Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı, Hadis Bilim Dalı'nda 702223058 numaralı Hilal GÜZELTEPE'nin hazırladığı “Bursevî'nin Şerhu Nuhbeti'l-fiker'inde Yararlandığı Kaynaklar Bağlamında Usûl Tasavvuru” konulu Yüksek Lisans ile ilgili tez savunma sınavı, .../.../2024 günü ...-... saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının(başarılı-başarısız) olduğuna (oybirliği-oyçokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye

(Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ŞAKAR
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Doç. Dr. Mutlu GÜL
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Doç. Dr. Rahile KIZILKAYA YILMAZ
Marmara Üniversitesi

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 26/06/2024

Tez Başlığı/Konusu: **BURSEVÎ'NİN ŞERHU NUHBETİ'L-FİKER'İNDE FAYDALANDIĞI KAYNAKLAR BAĞLAMINDA USÛL TASAVVURU**

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 89 sayfalık kısmına ilişkin, 26/06/2024 tarihinde şahsım tarafından *turnitin* adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 9 'dur.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil
- 3- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.26.06.2024

Adı Soyadı: Hilal GÜZELTEPE

Öğrenci No: 702223058

Anabilim
Dalı: Temel İslam Bilimleri

Programı: Hadis

Statüsü: ☒ Y.Lisans ☐ Doktora

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ŞAKAR

26.06.2024

* Turnitin programına Bursa Uludağ Üniversitesi Kütüphane web sayfasından ulaşılabilir.

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Çalışması olarak sunduğum “**Bursevî’nin Şerhu Nuhbeti’l-Fiker’inde Yararlandığı Kaynaklar Bağlamında Usûl Tasavvuru**” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

26.06.2024

Adı Soyadı: Hilal GÜZELTEPE

Öğrenci No: 702223058

Anabilim/Anasanat Dalı: Temel İslam Bilimleri

Programı: Hadis

Statüsü: Yüksek Lisans

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	: Hilal GÜZELTEPE
Üniversite	: Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: Temel İslam Bilimleri
Bilim Dalı	: Hadis
Tezin Niteliği	: Master
Tez Danışmanı	: Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ŞAKAR

Bursevî'nin *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*'inde Faydalandığı Kaynaklar Bağlamında Usûl Tasavvuru

Bu çalışmada, İsmâîl Hakkî Bursevî'nin *Şerhu Nuhbeti'l-fiker* adlı eseri kaynakları açısından araştırmaya konu edilmiştir. Bahsi geçen eser, tespit edilebilen en geniş hadis usûlü eseridir. Sadece hadis usûlü veya hadis ilmi sınırları ile yetinmeksizin hazırlanan eser, Bursevî'nin ilmî ve irfânî anlamda kemâl döneminin bir ürünü olup onun ilmî birikimini en güzel biçimde yansıtan temel kaynaklardan birisidir. Şerh esnasında istifade ettiği kaynaklar ve ilim dalları açısından içerdiği zenginliğin, uygun bir teorik zemin üzerinden yorumlanmadığı takdirde, bir zafiyet olarak değerlendirilme yanlışlığına düşülme ihtimali söz konusu olabilir. Oysa kanaatimizce diğer usûller bağlamında olduğu gibi hadis usûlü bağlamında da dönemin ihtiyaçları böyle mufassal bir şerhin yazılmasını zorunlu kılmıştır. Öte yandan üzerine yüzlerce şerh, hâşiye ve ta'lik yazılmış bulunan İbn Hacer el-Askalânî'ye ait *Nuhbetü'l-fiker* ve onun şerhi *Nüzhetü'n-nazar*'ın her ikisi de memzûc metot ile şerh edilmesine rağmen muhtemelen eserin aslının şöhreti dolayısıyla müellif tarafından *Şerhu Nuhbeti'l-fiker* diye adlandırılmıştır. Araştırma kısaca konu, gaye ve kaynakların ele alındığı bir giriş; Bursevî'nin fikrî birikiminin tetkik edildiği birinci bölüm; *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*'in ve te'lif özelliklerinin ortaya konulmaya çalışıldığı ikinci bölüm; şerh esnasında istifade ettiği ve müktesebâtını yansıttığı birkaç ilim dalı üzerinden Bursevî'nin usûl tasavvurunun ortaya konulmaya çalışıldığı üçüncü bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Çalışma boyunca, esaslı bir hadis usûlü tasavvurunun inşâsı için, şârihin bütün ilmî ve irfânî müktesebâtının esere yansıtıldığı 'küllî bir ilim tasavvuru' ile yazıldığı tespit edilmiş, bu tasavvur sayesinde birbirinden bağımsız değerlendirildiğinde 'bir hadis usûlü eserinde yer alması anlamsız' gibi gözüken açıklamaların birbirini tamamlayan anlamlı bir bütünlük içerdiğine işaret edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis usûlü, Hadis usûlü şerhleri, İbn Hacer el-Askalânî, İsmâîl Hakkî Bursevî, *Nuhbetü'l-fiker*, *Nüzhetü'n-nazar*, *Şerhu Nuhbetü'l-fiker*.

ABSTRACT

Name and Surname: Hilal GÜZELTEPE
University : Bursa Uludag University
Institution : Social Science
Institution Field : Basic Islamic Sciences
Branch : Hadīth
Degree Awarded : Master
Supervisor : Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ŞAKAR

Bursevî's Usûl Perception in the Context of the Sources He Used in His *Sharhu*

Nukhbat al-Fikar

In this study, Ismā'īl Hakkī Bursevî's work titled *Sharhu Nukhbat al-fikar* was researched in terms of its sources. The mentioned work is the largest usûl al-hadīth work that can be identified. The work, which was prepared without confining itself to the usûl al-hadīth or the limits of hadīth science, is a product of Bursevî's scientific and intellectual perfection period and is one of the basic sources that reflects his scientific knowledge in the most beautiful way. If the richness of the sources and branches of science he used during his commentary is not interpreted on a suitable theoretical basis, it may be mistaken to be considered as a weakness. However, in our opinion, the needs of the period in the context of the usûl al-hadīth, as in the context of other usûls, necessitated the writing of such a detailed commentary. On the other hand, although both of *Nukhbat al-fikar*, and its commentary *Nuzhat al-nazar*, both of which belong to Ibn Hacer al-Askalânî, on which hundreds of commentaries, hāshiye's and ta'lāks have been written, were both annotated with the 'memzûc' method, they are probably due to the fame of the original work, it was named *Sharhu Nukhbat al-fikar* by the author. The research is briefly an introduction where the subject, purpose and sources are discussed; The first chapter examines Bursevî's intellectual knowledge; The second part attempts to reveal *Sharhu Nukhbat al-fikar* and its copyright features; It consists of the conclusion and the third part, in which an attempt is made to reveal Bursevî's procedural conception through several branches of science that he benefited from during his commentary and reflected his acquis. Throughout the study, it has been determined that it was written with a 'universal scientific vision' in which all the scientific and erudite acquis of the commentator are reflected in the work in order to build a fundamental concept of usûl al-hadīth, and thanks to this concept, explanations that seem to be 'meaningless to be included in a hadīth methodology work' when evaluated independently of each other are explained together. It has been tried to point out that it contains a meaningful integrity that completes the whole.

Keywords: Usûl al-Hadīth, Commentaries of Usûl al-Hadīth, Ibn Hajar al-Askalânî, Ismā'īl Hakkī Bursevî, *Nukhbat al-fikar*, *Nuzhat al-nazar*, *Sharhu Nukhbat al-fikar*.

ÖNSÖZ

Hadis usûlü ilmi, hadislerin ve hadisi konu alan eserlerin doğru bir şekilde anlaşılması için vazgeçilmez bir mahiyet arz etmektedir. Usûle müracaat etmeksizin hadisleri anlama çabası içinde olmak, fıkıh ve hadis usûllerinin kazanımlarına sahip olmadan âyet ve hadislerden hüküm istinbât etmek, ilim ehlinin içine düşeceği büyük yanlışlardan birisidir. Bundan dolayıdır ki çok erken dönemlerden itibaren ulemâ, usûle dair eserler te'lif etmeye başlamış ve usûl çalışmalarını öncelemişlerdir.

Hadis usûlünün ilk akla gelen kurucu metni ve usûlün üzerine inşâ edildiği temel kaynağı İbn Hacer el-Askalânî'nin *Nuhbetü'l-fiker*'i ve yine kendisinin bu esere yazdığı şerhi *Nüzhetü'n-nazar*'ıdır. Farklı mezheplere mensup müellifler bunlara dayalı pek çok eser te'lif etmişlerdir. Söz konusu eserlerin mahiyeti, dönemin ilmî ve içtimâî ihtiyaçlarına göre farklılık arz etmiş; bazen soyut düşüncenin zirvesini temsil eden ihtisar çalışmaları bazen de en ayrıntılı bilgilere dahi yer verilen mufassal eserler kaleme alınmıştır. Bu şerhlerin en geniş ve ilim tasavvuru bakımından en kuşatıcı olanı İsmâîl Hakkî Bursevî'nin te'lif ettiği ve henüz neşredilmemiş bulunan *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*'idir.

Döneminde ilmî ve irfânî birikimin zirvesinde yer alan Bursevî, ilim ehlinin ihtiyaçlarını da dikkate alarak zâhirî, aklî ve irfânî bütün ilim dallarına dair müktesebâtını eserine yansıtan bir küllî tasavvurla şerhini te'lif etmiş; böylece muhtelif ilim dalları arasındaki vazgeçilmezliği bu eser üzerinden de göstermiştir. İlimlerin ve hatta alt konuların tek başına akademik tetkiklere konu edildiği modern paradigma noktainazarından bakıldığında bunu anlamak ve izah etmek zor olsa da diğer alanlara dair aynı mahiyetteki eserlerin varlığı düşünülünce bu durumun izah edilebilir olduğunu söylemek mümkündür.

Bu çalışma, *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*'in bir yandan hadis usûlünün sınırlarını zorlayan mahiyetini izah etmeyi hedeflerken öte yandan lügavî, zâhirî, aklî ve irfânî ilim geleneklerini bünyesinde cemettiğini tespit etme ve tezat gibi gözüken bu durumu izah ve keşif gayesine matuf olarak kaleme alınmıştır.

Çalışma boyunca katkılarını esirgemeyen tez danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ŞAKAR'a tenkitleriyle tezin olgunlaşmasını sağlayan jüri üyeleri Doç. Dr. Mutlu GÜL ve Doç. Dr. Rahile KIZILKAYA YILMAZ'a, yetiştirme sürecimde teşvik ve yardımlarıyla her an yanımda olan Hocama ve sabırla beni destekleyen âileme teşekkür etmek ifası zorunlu bir kadirşinaslıktır.

Hilal GÜZELTEPE
BURSA Nisan 2024

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU	iii
YEMİN METNİ	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ.....	vii
İÇİNDEKİLER	viii
GİRİŞ	1
1. ÇALIŞMANIN KONUSU VE MUHTEVASI	1
2. ÇALIŞMANIN GAYESİ VE EHEMMİYETİ	2
3. ÇALIŞMANIN USÛLÜ VE KAYNAKLARI	3

BİRİNCİ BÖLÜM

İSMÂİL HAKKÎ BURSEVÎ VE FİKRÎ MÜKTESEBÂTI

1.1. HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ.....	5
1.1.1. Hayatı.....	5
1.1.2. İlmî Kişiliği.....	9
1.2. FİKRÎ BİRİKİMİNİ OLUŞTURAN TEMEL ALANLAR	13
1.2.1. Dilbilim ve Edebiyat	13
1.2.2. Kelâm ve Mantık.....	16
1.2.3. Tasavvuf ve Ahlâk	19
1.2.4. Ulûmü'l-Kur'ân ve Hadis Usûlü.....	21
1.2.5. Lügât ve Müfredât.....	24
1.3. ESERLERİ VE ŞERHU NUHBETİ'L-FİKER'İ.....	25
1.3.1. Diğer Eserleri	26
1.3.2. Şerhu Nuhbeti'l-Fiker'i.....	30

İKİNCİ BÖLÜM

ŞERHU NUHBETİ'L FİKER VE TE'LİF ÖZELLİKLERİ

2.1. ŞERHU NUHBETİ'L-FİKER	35
2.1.1. Nuhbetü'l-fiker Şerhleri Arasındaki Yeri	35
2.1.2. Şerhu Nuhbeti'l-fiker'in Ayırt Edici Özellikleri.....	37
2.2. İLMÎ BİRİKİMİNİ YANSITTIĞI BİR ZEMİN OLARAK HADİS USÛLÜ.....	39

2.2.1. Şerh Mantığının Zihnî Arka Plânı.....	39
2.2.2. Eserin Hadis Usûlünü Aşan Boyutu.....	42
2.3. ESERDE TAKİP EDİLEN ŞERH YÖNTEMİ.....	45
2.3.1. Hadis Usûlü Şerhlerinde Takip Edilen Yöntem.....	45
2.3.2. Hadis Usûlü ile Diğer İlimlerin Ortak Zemini	50

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ŞERHU NUHBETİ'L FİKER VE USÛL TASAVVURU

3.1. DİLBİLİM VE EDEBİYAT	53
3.2. KELÂM VE MANTIK	57
3.3. TASAVVUF VE AHLÂK	64
3.4. ULÛMÜ'L-KUR'ÂN VE HADİS USÛLÜ	68
3.5. TARİH VE TABAKÂT	72
SONUÇ.....	79
KAYNAKLAR	82

GİRİŞ

1. ÇALIŞMANIN KONUSU VE MUHTEVASI

İsmâîl Hakkî Bursevî'nin henüz yazma haldeki *Şerhu Nuhbeti'l-fiker* adlı eseri esas alınmak suretiyle hazırlanan bu çalışma, hadis ilminin bir alt konusu olan usûlü'l-hadîse dair bir tetkiktir. Usûlü'l-hadîs ilmi, erken dönemde daha ziyade 'mustalahu'l-hadîs', ilerleyen aşamada 'ulûmü'l-hadîs', Bursevî'nin eserinin esasını teşkil eden İbn Hacer ve eserlerinin te'lif edildiği dönemden itibaren de 'usûlü'l-hadîs' diye isimlendirilmiştir.¹ Usûlü'l-hadîsin en geniş ve kuşatıcı eseri olarak *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, konusu itibariyle usûlü'l-hadîs ifadesinin muhtevasını zenginleştirecek ve derinleştirecek bir mahiyet arz etmektedir. Hiç şüphesiz eserin usûlü'l-hadîse dair olması, mustalahu'l-hadîs ve ulûmü'l-hadîs diye adlandırılan usûl süreçlerini de içerecek şekilde bir derinlik ve zenginliğe sahip olmadığı anlamına gelmemektedir.

Çalışmayı usûlü'l-hadîse dair bir eser yapan bir başka gerekçe, Osmanlı ilim geleneği açısından söz konusu makâsıd esaslı bir te'lif olma vasfına sahip bir mahiyet arz etmesidir. Özellikle Osmanlı'nın ilk Şeyhulislâm'ı kabul edilen Molla Fenârî'nin esaslarını belirlediği, bir ilim dalının diğer ilim dallarından ayrışmasını sağlayan vasıfları (cihet-i vahde)² dikkate alındığında tanım, gaye, makâsıd, mesâil ve hâtimesi ile usûlü'l-hadîs başlı başına bir ilim dalı olma vasfını elde etmiştir. Dolayısıyla ihtiva etmesi gereken mustalah, ulûm ve usûlü ile müttekâmil bir ilim dalı olarak usûlü'l-hadîs Osmanlı ilim geleneği içerisinde gereken ilmî alakayı görmüştür.

İbn Hacer'in, Seyyid Şerîf Cürcânî ve Molla Fenârî ile karşılaşması ve onlardan istifade etmesinin bir sonucu olarak 'yeni' bir yöntemle usûl te'lif etme düşüncesi, kendisinin *Nuhbetü'l-fiker*'i ve *Nüzhetü'n-nazar*'ı te'lif etmesi ile sonuçlanmıştır. Ne var ki Osmanlı ilim geleneği ile kendisinin kurduğu bu irtibat, geleneği tam olarak üstlenmesi için yeterli

¹ İbrahim Hatiboğlu, "Usûllerin Müşterek Zemîni-Birgivi'nin Risâletün fi Usûli'l-Hadis'i-", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 20/2 (2022), 207-217.

² Kenan Tekin, "Cihet-i Vahde Tartışmaları Bağlamında 18. Yüzyıl Osmanlı İlim Düşüncesi", *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) - XVIII. Yüzyıl*, ed. Ahmet Hamdi Furat vd. (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2018), 2/23-45.

olmamıştır. İsmâîl Hakkî Bursevî'nin *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*'in muhtelif yerlerinde İbn Hacer'e yönelik mantık ve âdâbü'l-bahse taalluk eden anlama ve kullanım yanlışlıklarına dair tenkitleri, büyük ölçüde bu eksiklik kaynaklıdır.

Kurucu bir hadis usûlü metni olarak *Nuhbetü'l-fiker* ve onun şerhi *Nüzhetü'n-nazar*'ın hadis usûlünün cihet-i vahdesi bağlamındaki noksanlıkları, Bursevî'nin eliyle şerh esnasında giderilmeye çalışılmış ve eserin tam bir usûl olma niteliği bu sayede ikmâl edilmiştir.³

Bursevî eliyle eserin muhtevasına kazandırılan bir başka zenginlik, usûlü'l-hadîse sair ilimlerin katkısı cihetiyledir. Müellifin muhatap kitlesinin ve okuyucunun ilmi ihtiyaçlarına göre azalan veya artan orandaki bu katkı,⁴ *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*'in te'lif tarzını ve hacmini tayin etmiştir. Kendi başına müstakil ilim olma vasfına sahip her türlü ilmin ele alınan konuyla irtibatından hareketle o ilim dalının muhtevasından istifade etme ve bu yolla hadis usûlünü daha iyi ihata etme imkânı ortaya konulmuştur.

Okuyucu kitlesinin bütün ihtiyaçlarını karşılama ve ilim geleneğinin birikimini bir eser vesilesiyle onlara kazandırma düşüncesi, Bursevî'nin döneminde kaleme alınmış fıkıh usûlü,⁵ kelâm, mantık, âdâbü'l-bahs ve'l-münâzara vb. bütün alanlar için de söz konusu olup herhangi bir eser vasıta kılınarak bu ihtiyacın karşılanması düşüncesi ulemâyı böyle bir yöntem tercih etmeye sevk etmiştir.

2. ÇALIŞMANIN GAYESİ VE EHEMMİYETİ

Şerhu Nuhbeti'l-fiker, Bursevî'nin te'lif ettiği bir usûlü'l-hadîs eseri olarak yazma hâliyle elimizde mevcuttur. Eserin mevcut hâliyle varlığı, onun ilim ehline anlamlı bir şekilde yorumlanmasını zorunlu kılmaktadır. Bu çalışma, dolayısıyla böyle bir vasfa sahip *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*'in anlamlı ve makul bir şekilde nasıl konumlandırılması gerektiğini ortaya koymak üzere yapılmıştır. Meşhur muâsır muhaddis Abdülfettâh Ebû Gudde'nin (v.

³ İsmail Hakkı el-Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-fiker* (Süleymaniye Kütüphanesi, Kasidecizade, 46), vrk. 6b.

⁴ er-Râmeihürmüzî'nin *el-Muhaddisü'l-Fâsıl*'ına işaret ederken Râmeihürmüz hakkında tabakât kitaplarındaki bilgilere yer vermesi bu katkılardan bir tanesidir.

⁵ Söz gelimi Ebû Saîd el-Hâdimî'nin *Mecâmiu'l-Hakâik*'i, fıkıh usûlüne dair olmak üzere Bursevî'nin *Şerhu'n-Nuhbe*'de takip ettiği yönteme benzer bir yöntemle ele alınmıştır.

1997) ifade ettiği, “Bursevî’nin hadis ilmi konusunda yeterli birikime sahip olmadığı / كان / رحمه الله تعالى لا يد له بعلم الحديث” iddiası⁶ eserin anlamlı ve makul bir nazarla tetkik edilmemesi neticesinde dile getirilmiştir. *Şerhu Nuhbeti’l-fiker*’in mustalahu’l-hadîs ve ulûmü’l-hadîs merhalelerinde olduğu gibi ‘bilgi’ esaslı bir eser olduğunu söylemek ve çalışmayı bu noktaya indirgemek, kolaycı ve kestirme bir yoldur. Bu yol tercih edildiğinde, müellifi hadis ve hadis usûlü cihetinden kifâyetsiz addetmek suretiyle işin içinden çıktığını düşünmek mümkün ise de hala anlamlı yorum ihtiyacı ortadan kaldırılmış olmayacaktır.

Öte yandan, İsmâîl Hakkî Bursevî hakkında yapılmış bazı akademik çalışmalarda eserin fiilî gerçekliği dikkate alınmadan meseleyi müellifin tasavvuf ehli olmasına indirgeyerek açıklama yanlışlığına da düşülmüş ve müellifin birikimi ve tasavvuruna dair mümkün tespitlerde bulunulmaktan uzak kalınmıştır.⁷ Dolayısıyla bu çalışmada, herhangi bir ön yargıya sahip olmadan ‘durum’ gerçekçi bir şekilde izah edilmeye çalışılmıştır.

Bu gayeye matuf olarak tekrar tekrar mütalaa edilmek suretiyle eserin Osmanlı ilim geleneği içindeki konumu anlaşılmaya çalışılmış gerek eserin doğru konumlandırılması gerekse te’lif mantığının keşfi sayesinde diğer eserler ve ilim dalları hakkında ön tasavvur inşâ etmeye imkân hazırlaması hedeflenmiştir. Böylece eserin kendi dönemi için olduğu kadar bugün için de ehemmiyetine dikkat çekilmeye çalışılmıştır.

3. ÇALIŞMANIN USÛLÜ VE KAYNAKLARI

İsmâîl Hakkî Bursevî’nin kendi te’lif ettiği eserler, çalışmanın esas kaynaklarını teşkil etmiştir. Öncelikle *Temâmü’l-feyz* gibi hayatına dair kendi te’lif ettiği eserler başta olmak üzere hadise dair eserler ve bunlar üzerine yapılmış akademik çalışmalar⁸ bu tetkik esnasında başvuru alan temel müracaat kaynaklarıdır.

⁶ Abdulfettâh Ebû Gudde, *et-Ta’likâtü’l-Hâfile ale’l-Ecvibetü’l-Fâzıla* (Halep, 1964), 132.

⁷ Necmi Sarı, *İsmail Hakkı Bursevî’nin Şerhu Nuhbeti’l-Fiker Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili* (Sakarya Üniversitesi, Doktora Tezi, 2017).

⁸ İsmâîl Hakkî Bursevî’nin eserleri ve Bursevî hakkında yapılmış lisans ve lisansüstü çalışmalar ve kitap bölümleri için bkz. Özlem Güngör, “İsmâîl Hakkı Bursevî ve Eserlerine Dair Bir Bibliyografya Denemesi”, *The Journal of Turkic Language and Literature Surveys* (TULLIS, (ts.)), 199-232.

Çalışma boyunca genel itibariyle İsmail Hakkî Bursevî'nin *Şerhu Nuhbeti'l-fiker* ve *Temâmü'l-feyz* adlı eserlerinden istifade edilmiştir. *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*'in kütüphanelerde kayıtlı yedi nüshası tespit edilmiş, ferağ kaydına bakarak müellif kaydı kabul ettiğimiz Bursa İnebey Kütüphanesi 1003 numarada kayıtlı nüsha ve Süleymaniye Kütüphanesi Kasidecizade koleksiyonunda bulunan 46 numaralı nüsha mukayese edilerek mütalaa edilmiştir. *Temâmü'l-feyz*'in de Süleymaniye Kütüphanesi Halet Efendi koleksiyonun 244 numaralı nüshası dikkate alınmıştır.

Çalışmada merkezî kaygı olarak eseri anlama ve anlamlandırma belirlenmiş, Bursevî'nin ilim dalı ve kaynakları olarak istifade ettiği eserleri hatırd tutularak bu kaygı çerçevesinde tetkike tabi tutulmuştur. Bursevî'nin *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*'inin ilk cildi Necmi Sarı tarafından *İsmâîl Hakkî Bursevî'nin Şerhu Nuhbeti'l-fiker Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili* (Sakarya 2017) başlığı ile bir doktora tezi çerçevesinde tahkik edilmiş olmakla birlikte söz konusu çalışmada usûlü'l hadîs tasavvuru eserin tamamı dikkate alınarak ciddi bir tetkike konu edilmemiştir.

Eserlerine dair bibliyografya mütalaa edildiğinde de görüleceği üzere Bursevî'nin özellikle tasavvuf, tefsir ve edebiyat yönü ilmî tetkiklere yoğun biçimde konu edilmiş olmakla birlikte bu araştırmalarda yer yer onun hadis ve hadis usûlüne dair görüşlerine temas edilmiştir. Bu çalışmada, mevcut veriler, onun kullandığı kaynaklar ve istifade ettiği ilim dalları dikkate alınarak kendisinin, dar anlamda hadis usûlü daha geniş çerçevede ise kuşatıcı ilim tasavvuru tespit edilmeye çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSMÂİL HAKKÎ BURSEVÎ VE FİKRÎ MÜKTESEBÂTI

1.1. HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ

Bursevî'nin *Şerhu Nuhbeti 'l-fiker*'i ve sair eserlerini te'lifi, yetişme dönemindeki tedrisi ve ilmî tecrübesiyle doğrudan alâkalıdır. Bu sebeple onun ilmî alt yapısını teşkil eden birikimi ve hayatı hakkında kısaca bilgi sahibi olunması, şerhinin mahiyetini ve kuşatıcı vasfını keşfetmeyi mümkün kılacaktır.

1.1.1. Hayatı

XVIII. yüzyıl Osmanlı ulemâsından, Celvetiyye tarîkati şeyhi, daha ziyade tasavvufî yönüyle maruf olmakla birlikte küçük yaştan itibaren ilim tahsiliyle meşguliyeti sebebiyle tasavvuf, tefsir, hadis gibi muhtelif ilimlere dair ömrüne sayısız te'lifat sığdıran, ilim ve irfânı bünyesinde cem etmiş müstesnâ şahsiyetlerin mühim örneklerinden biri olan İsmâil Hakkî Bursevî, hicri 1063 yılı Zilkade ayında bir pazar günü, bugünkü ülke sınırları dikkate alındığında Bulgaristan'da bulunan Aydos kasabasında doğmuştur.

İsmâil Hakkî Bursevî'nin babası Mustafa Efendi, esasen İstanbul'da Aksaray semtinde yaşamakta iken büyük bir yangın sonucu evlerini kaybedince çeşitli münasebetleri olması sebebiyle içtimaî ve ilmî gerekçelerle Aydos'a taşınmış ve oraya yerleşmiş, orada ikâmet etmeye başlamasından bir sene sonra da İsmâil Hakkî dünyaya gelmiştir. Mustafa Efendi, Aydos'ta ikâmet eden manevî ve ilmî mürebbii Şeyh Osman Fazlî'nin sohbet meclislerine iştirak etmiş ve onun meclisine giderken oğlunu da yanında götürmüştür. Nitekim İsmâil Hakkî, hayatına dair bilgiler de içeren *Temamü 'l-Feyz* adlı eserinde Osman Fazlî Efendi'nin yanına ilk olarak üç yaşında gittiğini ve Şeyh Osman Fazlî'nin kendisine bu ziyâret esnasında gayet sıcak davrandığını hatta kendisiyle şakalaştığını kaydetmiştir.⁹

⁹ İsmail Hakkî el-Bursevî, *Temamü 'l-Feyz* (Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 244), 216a.

Henüz çocukluğunun başında, yedi yaşında iken annesini kaybeden İsmâîl Hakkî, kendisiyle ilgilenmesi için büyükannesinin himayesine verilmiştir. Bu sırada Şeyh Osman Fazlî, Edirne'ye irşad faaliyetlerinde bulunmak üzere vazifeli olarak gönderilmiş ve onun yerine Şeyh Ahmed, İsmâîl Hakkî'nin eğitimi ve tadrîsi ile ilgilenmiştir. Dört yıl boyunca Şeyh Ahmed'in yanında talim ve terbiye görmüş, bu suretle ilmî ve irfânî gelişiminin ilk merhalesini onun yanında ikmâl etmiştir. On bir yaşında iken, dönemin sultanının ve halkın önemli bir şahsiyet olarak itibar ettiği ve kendilerinin de akrabası olan Şeyh Seyyid Abdalbâkî Aydos'a uğramış, babası ve büyükannesinden ilim tahsili için İsmâîl Hakkî'yı istemiş ve ailesi onu göndermeye rıza göstermiştir.¹⁰ Şeyh Abdalbâkî beraberinde İsmâîl Hakkî'yı Edirne'ye götürmüş ve İstanbul'a gideceği vakte kadar yanında ilim tahsiline devam etmesini temin etmiştir. İsmâîl Hakkî, burada şeyhin yanında kaldığı süre boyunca muhtelif ilimlere dair kitaplar okumuş, ilmî kişiliği ve kuşatıcı ilim tasavvuru, tahsil hayatının bu ilk merhalesinden itibaren şekillenmeye başlamıştır.

Çok küçük yaşta Kur'an-ı Kerim'i ezberleyen Bursevî, Abdalbâkî Efendi'nin yanında bulunduğu yedi yıl boyunca sarf ve nahiv ilimlerine dair eserler okumuş; İbnü'l-Hâcib'in (v. 646/1249)¹¹ eş- Şâfiye ve el-Kâfiye adlı meşhur sarf ve nahiv eserlerinin tamamını ezberlemiş, mantıktan dönemin medreselerinde okutulup ezberletilen belli başlı risâleleri hıfzetmiş, Hanefî fihhına dair el-Halebî'nin (v. 956/1549) el-Mültekâ'sını, kelâm ilmine dair et-Teftâzânî'nin (v. 792/1390) Şerhu'l-'Akâid'ini, yine âdâbü'l-bahs ve'l-münâzara ilmine dair bazı risâleleri, bedî', me'âni ve beyân ilimlerine dair es-Sekkâkî'nin Miftâhu'l-'Ulûm'unu, Hanefî fikh usûlüne dair Şerhu'l-Menâr'ı, ayrıca başka ilimlere dair de birçok eseri okumuş, yine tefsir ilmine dair de Kâdî Beyzâvî'nin (v. 685/1286) tefsirinin baş tarafından üçte birlik kısmını okumuştur.¹²

Zahiri ilimlere dair yoğun okuma sürecinin ardından İsmâîl Hakkî Bursevî, Şeyh Abdalbâkî Efendi'nin mektubu ile terbiyesini tamamlamak üzere İstanbul'a ilk mürebbii Şeyh Osman Fazlî'nin yanına gönderilmiştir. Bursevî, Osman Fazlî Efendi'nin diğer talebeleriyle yapmakta olduğu derslere iştirak ederek âdâbü'l-bahse dair eserleri mütalaa etmiş, kelâm ve ferâiz ilmine dair bazı eserleri bir kez de şeyhinden okuma imkânı

¹⁰ el-Bursevî, *Temamü'l-Feyz* (Halet Efendi, 244), 217b.

¹¹ Hulusi Kılıç, "İbnü'l-Hâcib", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, ts.

¹² *Temamü'l-Feyz* (Halet Efendi, 244), 217b.

bulmuş, o sıralar şeyhinin üzerine haşiye yazdığı *el-Mutavvel*'i ve Hanefî usûlü fihkına dair *et-Tenkîh*'i okumuştur. Hocasının derslerinin yanı sıra İstanbul'daki devrin ulemâsından da istifade eden Bursevî, bütün ilimlerde mahir olan Şeyh Muhammed Kurrâ'dan tecvit ilmini ve diğer bazı hocalarından da Farsça'yı öğrenmiştir.

Öte yandan Hâfız'ın (v. 793/1389) *Dîvân*'ını, Sa'dî-i Şîrazî'nin (v. 689/1257) *Gülistân* ve *Bostân*'ını, Molla Câmi'in (v. 898/1492) *Bahâristân*'ını, İbn Kemâl'in (v. 941/1535) *Nigâristân*'ını, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin (v. 672/1273) *Mesnevî* ve *Fîh-i Mâ Fîh*'ini, Hüseyin el-Kâşîfî'nin (v. 910/1505) tefsirini, bazı divanları ve daha nice manzum ve mensur eseri okumuş, daha sonra da benzeri ilmî ve edebî eserleri kendisi kaleme almıştır.

Bu sırada hüsnü hattı da maişetini temindeki katkısı ve diğer faydaları sebebiyle öğrenen Bursevî, mahir hat üstatlarına müracaat etmiş, zamanının bir kısmını hüsn-i hatta tahsis etmesine rağmen dersleriyle olan yoğun meşguliyeti, hattı mükemmelen öğrenmesini engellemiştir.

Zâhirî ilimleri tahsille geçen hayatının bir kısmında bâtinî ilimlerle de iştigâl eden; bu vesileyle tasavvufî terbiyesi de devam eden İsmâîl Hakkî, şeyhi Osman Fazlî Efendi'nin yönlendirmesi ile halvet ve riyâzata girmiş ve bu halvet sonrasında şeyhi, kendisine isti'dad sahibi olduğunu ifade ederek, riyâzâta bir süre daha devam etmesi gerektiğini telkin edip evrâd ü ezkâr ile meşgul olmasını istemiştir. Seyr-i sülûkünü tamamlayınca da şeyhi tarafından Celvetiyye tarikatından kendisine hilâfet verilmiş ve irşâd faaliyetlerinde bulunmakla görevlendirilmiştir.

Söz konusu vazifeyi îfa etmek üzere, 1086/1675 yılında şeyhinin emri ile Üsküp'e doğru yola çıkan İsmâîl Hakkî Bursevî, burada yirmi dört yaşında iken Şeyh Mustafa Uşşâkî'nin kızı ile evlenmiştir. Halk ile kısa sürede kaynaşıp cemaat üzerindeki tesiri hayli genişleyince cemiyetteki muhtelif kesimlerin dikkatini çekmiş, özellikle Kitap ve Sünnet muhalifî kesimlerle mücadele edip onlarla tartışmaktan geri durmamış; bu ve benzeri mücadelelerden haberdâr olan şeyhi kendisine bu tür kimseleri idare etmesi konusunda tavsiye mektupları göndermiştir. Bir talebesiyle aralarında cereyan eden husumet kaynaklı şikayetler üzerine şeyhinin talimatı ile Köprülü kasabasına gitmiş, ne var ki

eşinin Üsküp'ten ayrılmak istemeyişi sebebiyle Köprülü'de kaldığı on dört ay boyunca zor ve sıkıntılı günler geçirmiştir.

Köprülü'den sonra Usturumca halkının talebi ile şeyhi tarafından söz konusu beldeye giden Bursevî, otuz ay kadar burada kaldıktan sonra şeyhinden gelen bir mektuptaki talimata uygun olarak Edirne'ye şeyhinin yanına gelmiş ve şeyhiyle beraberken Sunullâh Efendi'nin vefat haberini aldıktan sonra onun yerine Bursa halîfesi olarak görevlendirilmiştir. Fakat Üsküp'ten ayrılışı bile zor olmuşken Bursa'ya gitmeyi kabul etmek istemeyen eşinin tutumu karşısında Bursevî kararlı ve ısrarlı bir duruş sergilemiş ve eşini Bursa'ya gitmeye ikna etmiştir.

Öte yandan, şiddetli geçen bir kış sebebiyle ailesini Usturumca'da bırakarak Edirne'ye şeyhinin yanına gelen İsmâîl Hakkî Bursevî, yaklaşık üç ay kadar onun yanında kalmış ve bu esnada şeyhi ile beraber İbnü'l-Arabî'nin *Fusûsü'l-Hikem*'ini mütâlaa etme imkânını elde etmiş, baharın gelmesiyle de Edirne'ye gelen eşiyle birlikte Bursa'ya intikâl etmiştir.

Bursa'daki irşâd faaliyetleri esnasında, aynı zamanda vaaz ve nasihat görevine de devam eden Bursevî, Ulucami'de her Pazar verdiği vaazlar vesilesiyle kendine gelen ilhâm ve keşif sayesinde Kur'an-ı Kerîm'i *Rûhu'l-Beyân* adını verdiği tefsirde açıklamaya başlamış ve tefsirinin Yûsuf suresine kadarki kısmını te'lif etmiştir.¹³

Şeyhi Osman Fazlî'yi vefatına kadar mutad bir şekilde ziyarete devam eden Bursevî'nin, onu son ziyareti, sürgün edildiği Kıbrıs'ın Magosa kentinde gerçekleşmiş; bu ziyareti esnasında şeyhi kendisine Celvetiyye tarîkatı şeyhliğini tevdi etmiş; böylece İsmâîl Hakkî Bursevî söz konusu tarîkatın otuz ikinci şeyhi olarak tarîkat silsilesindeki yerini almıştır.

Bu ziyaret ve manevî vazifenin ardından Bursa'ya dönen İsmâîl Hakkî, büyük bir kısmını tamamladığı *Rûhu'l-Beyân*'ı te'lif etmeyi sürdürmüştür. İlmî ve manevî olarak Bursa'nın önde gelen simalarından birisi hâline gelen Bursevî'yi, Padişah II. Mustafa, orduya moral ve destek sağlaması düşüncesiyle sefere davet etmiştir. Karlofça Antlaşması'ndan sonra 1111/1701 yılında hac farızasını îfa etmek üzere Hicaz'a giden Bursevî, hac dönüşü

¹³ Ali Namlı, "İsmail Hakkî Bursevî'nin *Ruhu'l-beyan fî tefsiri'l-Kuran* Adlı Tefsiri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 9/18 (2011), 365-385.

Ula'da eşkiyaların saldırısına uğramış; maddi ve manevî kayıplar yaşamıştır. Ardından Bursa'ya gelmiş ve on sene kadar burada kalarak daha önceden Sa'd sûresine kadar yazdığı tefsirini ikmâl etme imkânı bulmuştur.

Kendisine beslediği aşırı muhabbeti ve bağlılığı sebebiyle İbnü'l-Arabi'yi medfûn bulunduğu Şam'da ailesi ile birlikte ziyarete gitmiş ve üç yıl kaldığı bu süre zarfında ilmî faaliyetlere iştirak etmiş; birtakım manevî hâller ve tecrübeler yaşamıştır. Şam ziyaretinin ardından Üsküdar'a gelerek Ahmediyye Camii'nde vaaz ve irşâd faaliyetlerine başlamış ise de bir müddet sonra dostlarının ısrarı üzerine Bursa'ya tekrar dönmüş; burada bir kütüphane yaptırarak kitaplarının tamamını bu kütüphaneye vakfetmiş ve ayrıca kendi adına bir de cami inşa ettirmiştir. Ömrünün sonuna kadar ilimle meşgul olan ve eser te'lif eden İsmâîl Hakkî Bursevî, oğlunun kaydettiğine göre 1137/1725 senesinde vefat etmiş ve kendi adına yaptırdığı caminin kible cihetinde doğu tarafına defnedilmiştir.

1.1.2. İlmî Kişiliği

Geç dönem Osmanlı ulemâsının mümtaz şahsiyetlerinden biri olan İsmâîl Hakkî Bursevî, çok küçük yaşta Kurân-ı Kerîm'i ezberlemiş, alanında mâhir hocalardan zâhirî ilimleri tahsîl etmiş ve tasavvufî terbiyeden geçmiş, bünyesinde ilmin ve irfânın cem olduğu bir âlim ve mürşiddir.¹⁴

Ailesinin eğitim ve terbiyesine gösterdiği ihtimam dolayısıyla çocukluğundan itibaren ilimle meşgul olması; erken yaşlarda okuyabilecek ve yazabilecek seviyede Arapça ve Farsçayı öğrenmesini sağlamış; sahip olduğu dil becerileri, bu dillerle yazılmış eserleri mütalaa etmesini mümkün kılmış, ana dili olan Türkçenin yanı sıra Arapça eser te'lif etme ve kaleme aldığı eserlerinde Farsça kaynaklardan da istifade etme fırsatını elde etmiştir. Farklı ilimlere dair birçok dilde manzûm ve mensûr yüzden fazla eserin müellifi olan Bursevî,¹⁵ bu kadar çok eseri tahrîr ve te'lif etmesinin, sahasında son derece önemli kaynakları şerh etmesinin döneminde kimseye nasip olmadığını ifade eder.

¹⁴ Ali Namılı, "Kitâbetle Mübtelâ Olmak: İsmâîl Hakkî Bursevî", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 16/31-32 (2018), 333-368.

¹⁵ bkz. İlyas Efendi, *İsmail Hakkî Bursevî'nin Kitabü's-Silsileti'l-Celvetiyyesi* (Marmara Üniversitesi, ts.), 135.

Bursevî'nin ilim ve tasavvuf yolculuğunda şüphesiz en etkili kişi; çocukluğundan itibaren gerek ilmî gerekse irfânî cihetten kendisinden çokça istifade ettiği, daimî dayanağı ve destekçisi, zor ve sıkıntılı zamanlarında yol göstericisi, her konuda istişâre mercii, feyiz kaynağı ve hocası, aynı zamanda hayatının erken bir safhasında intisap ettiği şeyhi es-Seyyid eş-Şeyh Osman Fazlî Efendi'dir.¹⁶

İsmâîl Hakkî Bursevî, bir yandan küçük yaştan itibaren terbiyesi altında bulunduğu zâhirî ve bâtınî ilimleri bünyesinde cem etmiş bir şahsiyet olan es-Seyyid Osman Fazlî Efendi'nin ilmî ve tasavvufî anlamda gözetimi ve yönlendirmeleri ile Şeyh Ahmed ve Abdülbâkî Efendi'den aldığı derslerin yanı sıra devrinin önemli hocalarından da muhtelif ilimlere dair eserleri okuyup müktesebâtını arttırdıktan sonra bizzat hocası Osman Fazlî Efendi'nin devam edegelen tadrîs halkasına iştirak etmek üzere İstanbul'a gelmiş ve burada belâgat, fıkıh, kelâm ve tasavvufun da aralarında bulunduğu muhtelif ilimlere dair eserleri okuyup müzakere ve mütâlâa etmiştir.¹⁷

İstanbul'da eğitimini ve manevî terbiyesini sürdürdüğü esnada, aynı zamanda şehrin ileri gelenlerinden olan ve onun ilmî birikimini fark eden bir arkadaşının ona İran usûlüyle hazırlanmış bir miktar kâğıt verip bu kâğıtlara gönlüne düşen mükâşefâtı, havâtırı ve hakikatleri kendisinde bir hâtıra olmak üzere kalması için yazmasını istemesi dolayısıyla ilm-i tevhid, ma'ârif ve letâife dair kaleme aldığı on cüze varan notlarını arkadaşına vermiştir. İsmâîl Hakkî Bursevî'nin satıra döktüğü ilk fikirleri bu şekilde cüzler hâlinde kayda geçirilmiştir.¹⁸

Hayli erken denilebilecek bir yaşta, yirmi üç yaşında gerek zâhirî ilimlere gerekse bâtınî ilimlere dair tahsilini ikmâl edip hocası ve mürşidi Osman Fazlî Efendi'nin riâyetinde seyr-i sülûkunu tamamlayan Bursevî'ye yine onun tarafından hilâfet hırkası giydirilmiş; tebliğ ve irşâd faaliyetlerinde bulunmak üzere Balkanlar'da muhtelif beldelere vazifeli olarak gönderilmiştir.

¹⁶ Ferruh Özpilavcı, "Atpazarî Kutub Osman Fazlı Efendi'nin İlim ve Bilgi Anlayışı", (2016), 409-425; Sakıb Yıldız, "Atpazarî Osman Fazlı", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, ts.

¹⁷ Seyit Avcı, *Sûfîlerin Hadis Anlayışı Bursevî Örneği* (Ensar Yayıncılık, 2004), 12-13.

¹⁸ el-Bursevî, *Temamü'l-Feyz* (Halet Efendi, 244), 223a-224b.

İlk görev yeri olan Üsküp'te irşâd faaliyetlerine devam ederken bir yandan da eser te'lif etmeye başlayan Bursevî, ilk olarak şeyhi Osman Fazlî Efendi'nin telkin ve tavsiyeleri üzerine, kıraat ve hadis âlimi İbnü'l-Cezerî'nin tecvîde dair manzûm eseri olan *el-Mukaddimetü'l-Cezeriyye*'sine bir ta'lik yazmış, ne var ki bu eseri temize çekmeksizin notlar hâlinde bırakmıştır. Onun Üsküp'te iken yazdığı ikinci eseri ise kadîm bir dostu olan Muhammed el-Kâdî ed-Dimetokâvî için kaleme aldığı ve yegâne nüshasını kendisine hediye ettiği; Zemahşerî'nin *Nevâbiğu'l-kelim*'inden seçkileri ve Harîrî'nin şerhlerini içeren *Nuhbetü'l-Letâif* adını verdiği eseridir.

İsmâîl Hakkî Bursevî, Üsküp'te geçen altı yıllık hizmetinden sonra aynı vazifeleri îfa etmek üzere oradan bugün Güney Makedonya sınırları içinde bulunan Köprülü'ye geçmiş, bu sırada Taşköprüzâde'nin *Risâle fî 'ilmi âdâbi'l-bahs ve'l-münâzara*'sına bir şerh yazmıştır. Bir sene kadar söz konusu beldeye kaldıktan sonra halkının isteği üzerine civarda bulunan Ustrumca kasabasına geçmiş, halka yönelik vaaz, tedris ve irşâd faaliyetleri ile meşgul iken bir yandan da Lütfullah en-Nesefî el-Keydânî'nin (v. 1349) *Fıkhü'l-Keydânî*'sini şerh ettiği bir çalışma kaleme almıştır.¹⁹

Öte yandan, İsmâîl Hakkî Bursevî Ustrumca'da iken şeyhi Osman Fazlî Efendi'yi ziyaret etmek üzere Edirne'ye gitmiş; bu ziyareti sırasında kendisinden İbnü'l-Arabî'nin meşhur eseri *Fusûsü'l-Hikem*'ini²⁰ okumuş ve hocası ve şeyhinin *Fusûsü'l-hikem*'e yaptığı şerhlerinden istifade etme imkânı elde etmiştir.

Devrin Osmanlı toplumunda en önemli tartışma konularından birisi olan nazarî tasavvuf (İbnü'l Arabî'nin tasavvufî düşüncesi) bağlamında Bursevî'nin şeyhi Osman Fazlî Efendi'den aldığı bu çok özel *Fusûsü'l-hikem* dersleri ve şerhine dair edindiği müktesebâtı, vahdet-i vücûd düşüncesi etrafında şekillenen ayrışmalarda, hocası gibi onun da Halvetî şeyhi Abdülmecîd Sivâsî'nin (v. 1049/1639) adına nisbetle Sivâsîler diye anılanların safında yer almasına zemin hazırlamıştır. Bilindiği üzere, Sivâsîlerin karşısında Kadızâde Şeyh Mehmed Efendi'ye (v. 1045/1635-36) nisbetle Kadızâdeliler yer almakta ve tartışmalar bu iki taraf arasında cereyan etmekte idi.²¹ Ne var ki birkaç

¹⁹ el-Bursevî, *Temamü'l-Feyz* (Halet Efendi, 244), 228a.

²⁰ Mahmud Erol Kılıç, "Fusûsü'l-Hikem", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, ts.

²¹ Semiramis Çavuşoğlu, "Kadızâdeliler", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, ts.

yüzyıldır devam eden bu tartışmalar Bursevî'nin döneminde yoğunluğunu kaybetmiş durumdaydı.²²

İlk gençlik yıllarında Balkanlarda başladığı söz konusu ilim ve irşâd faaliyetleri devam ederken Osman Fazlî Efendi'nin Bursa halifesi Sun'ullâh Efendi vefat edince şeyhi tarafından onun yerine halka tebliğ ve irşâd vazifesini deruhte etmek üzere Bursa'ya halife olarak gönderilmiş; bu vazifesi esnasında Ulucami'de Pazar günleri verdiği vaazları ve yaptığı sohbetleri esnasında gönlüne düşen ilâhî işaretleri ve mükâşefeyi dercedip yer yer Farsça beyitlerle zenginleştirdiği ve sonradan *Rûhu'l-Beyân fî tefsîri'l-Kur'ân* şeklinde isimlendirdiği tefsirini te'lif etmeye başlamıştır.

İlk hac yolculuğuna hicrî 1111 (milâdî 1700) yılında giden İsmâîl Hakkî Bursevî, hac farızasını îfa etmiş, yedi ay kadar kaldığı Hicaz'da bölgede bulunan devrin âlim ve sâlih kimselerinden istifade imkânı elde etmiştir. Hicrî Muharrem 1122'de (milâdî Mart 1710) çıktığı ikinci hac yolculuğu sırasında Kahire'ye uğramış, iki ay süreyle Şeyhûniyye Medresesi'nin bitişiğinde yer alan bir Kâdirî dergâhında ikâmet etmiş, bölge âlimleri ve tasavvuf erbabıyla görüşmeler yapmış, onlardan icâzet almış ve aralarında Ezher müderrislerinin de bulunduğu bazı kişilere icâzet vermiştir. İcâzet verdiği kişiler arasında Güneydoğu Asyalı bir âlim olan İbrahim el-Burmavî de yer almaktadır.

Nazarî tasavvuf konusundaki müktesebâtı ve İbn Arabî'ye olan muhabbeti ve sadâkati sebebiyle ondan aldığı bir işaret ile ailesiyle birlikte Şam'a kabrini ziyarete gitmiş, orada umûma yönelik vaaz ve irşâd faaliyetlerinde bulunmuş, zikir meclisleri tertip ederek Şam halkıyla doğrudan temas kurma imkânı elde etmiştir. Öte yandan kendisinin de ifade ettiği üzere, Şam'da kaldığı süre zarfında bir de tefsir dersleri tertip ederek tedrisle meşguliyetini sürdürmüştür. Şam'da ikamet ettiği süre zarfında on civarında müstakil eser te'lif eden Bursevî, bu çalışmanın konusunu teşkil eden Tekirdağ'da iken te'lifine başladığı *Şerhu Nuhbeti'l-fiker* adlı eserini de burada ikmâl etmiştir.

Her daim hakikati savunan, hakikat uğruna karşılaştığı bütün zorluklara sabreden, maddî ve manevî büyük sıkıntılar çekmesine rağmen ilim yolculuğundan bir an bile olsa ayrılmayan İsmâîl Hakkî Bursevî, tek bir ilimle sınırlı kalmayıp her türlü ilme yönelik

²² Namî, "İsmail Hakkî Bursevî'nin Ruhu'l-beyan fî tefsiri'l-Kuran Adlı Tefsiri", 380-381.

ilgisini canlı tutmuş, her alanda müktesebâtını genişletmiş ve bu birikimini her kitabında ustalıkla göstermiştir. Nitekim hadis, fıkıh, tefsir, tasavvuf ve hatta şiir ve edebiyata dair yazdığı eserleri tetkik edildiğinde Arap ve Fars diline olan hâkimiyeti ve belâgate dair yaptığı açıklamaları, kendisinin sarf, nahiv, belâgat ve usûllerin inceliklerini bildiği, mantık ve mantık ilmine dair diğer alt bilim dallarına ileri düzeyde vâkıf olduğu açıkça görülecektir.

1.2. FİKRÎ BİRİKİMİNİ OLUŞTURAN TEMEL ALANLAR

Bursevî'nin ilmî ve irfânî birikimi, dönemin eğitim ve öğretim tasavvurunun bir tezahürü olup lügavî, zâhirî, aklî ve irfânî ihtiyaçları karşılayan bir bütünlük arz ediyordu. Üstün bir kabiliyetle bu birikimin husûlü onun bütün alanları kuşatan bir te'lif üslûbu benimseme yolunu tercih etmesine imkân sağlamıştır. Hakkında yapılan çalışmalarda ve te'lif ettiği eserlerin çeşitliliğinde bu zenginliği görmek mümkündür. Bu sebeple kendisi hangi ilim dalı çerçevesinde tetkike konu edilmişse, çalışan kişinin nazarında o alanın önde gelen bir müellifi olduğu kanaatine ulaşılmıştır. Bursevî'nin işaret edilen alanların her birine dair te'lifatı bulunmakla birlikte burada onun belli başlı birkaç alandaki te'lifâtına dikkat çekilmeye ve bu zengin birikimin mahiyeti hakkında bir fikir verilmeye çalışılacaktır.

1.2.1. Dilbilim ve Edebiyat

İlk gençlik yıllarından itibaren ilmî ve tasavvufî terbiyeden geçerek yetişen İsmail Hakkî Bursevî, ana dili olan Türkçenin yanı sıra Arapça ve Farsça üzerine de iyi bir eğitim almış; dil konusundaki kabiliyetini geliştirip bu dilleri kullanarak tafsilatlı tetkikler ortaya koymuş, ayrıca bu dillerde çoğunluğu Arapça ve Türkçe olmak üzere yüzden fazla eser te'lif etmiştir.

Çocukluğundan itibaren Arapça ile meşgul olan Bursevî, dil ile meşguliyetin vermiş olduğu müktesebâtına ilave olarak özellikle sarf, nahiv ve belâgat ilimlerine dair önemli eserleri hocalarının rehberliğinde mütalaa etmiştir. Meşhur dil âlimi İbnü'l-Hâcib'in (v. 646/1249)²³ Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak takrîr metni şeklinde yaygın

²³ Kılıç, "İbnü'l-Hâcib".

biçimde kullanılan sarf ve nahiv kitapları *eş-Şâfiye* ve *el-Kâfiye*'yi ezberlemiş, Arap dilinde büyük çığır açmış olan dil âlimi Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî'nin (v. 626/1229)²⁴ sarf, nahiv ve belâgat olmak üzere üç bölümden oluşan ve diğer ilimlerin anahtarı olarak görüldüğü için *Miftâhu'l-'ulûm* adıyla ma'rûf olan mühim eserini mütalaa etmiş; ayrıca bu eserin belâgat bölümünü ele alan Hatîb el-Kazvînî'nin (v. 739/1338)²⁵ *Telhîsü'l-Miftâh*'ı, Teftâzânî'nin (v. 792/1390) kaleme aldığı meşhur eseri *el-Mutavvel*'i Bursevî'nin hocaları ile birlikte okuyup mütalaa ettiği eserler arasındadır. Nitekim *el-Mutavvel*'i, hocası Osman Fazlî Efendi'nin üzerine haşiye yazdığı sıralarda hocasının haşiyesiyle birlikte onunla okuma imkânı bulmuştur.

Sadece meşhur olduğu şekli ile birkaç ilimde derinleşmekle yetinmeyen Bursevî'nin Arap diline dair yazmış olduğu ve daha önce konuya dair kaleme alınan eserleri de aşan *Kitâbü'l-Furûk* adlı eseri, onun lûgat ilmi konusunda da çok iyi bir müktesebâta sahip olduğunu ortaya koyar. Söz konusu eser, mukaddime dışında er-rusûm, el-kelimâtü'l-müfrede, fevâid ve el-furûk olmak üzere dört bابتan oluşmaktadır. Müellif babü'l-furûk başlığı altında öncelikle fıkıh, tasavvuf ve nahiv ilimleri olmak üzere muhtelif ilimlere dair beş yüzü aşkın kelime çifti arasındaki lûgavî ve ıstılâhî farklara işaret etmektedir.²⁶

Bursevî'nin Arapçaya olan derin vukûfiyetini gösteren ve *Furûku Hakkî* diye de ma'rûf olan eserin konuyla alakalı yazılan diğer eserlere nazaran daha tafsilatlı oluşu, *el-Furûk*'un neşredilmesine imkân sağlamıştır. Öte yandan aynı eserin üzerine ihtisar çalışmaları yapılmış olması ve tercüme edilmesi de Arap dili ve edebiyatı ve yazım kuralları hakkında daha fazla bilgi sahibi olmamızı mümkün kılmıştır. Müellif bu eserde ele aldığı kelimeleri, te'lifte bulunduğu bütün ilmî sahalara yansıtmış; tefsir, hadis, tasavvuf gibi alanlardaki bütün te'lifâtında bu mahâretini ustalıkla göstermiştir. Özellikle Arap olmayan okuyucular açısından birbiriyle benzer manaya gelen kelime ve ıstılahlar arasındaki ince ayrımları gösteren bu bilgiler, son derece kıymetli olup ilimleri derinlemesine anlama açısından büyük ehemmiyeti hâizdir.

²⁴ İsmail Durmuş, “Ebû Ya'kûb Sekkâkî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, ts.

²⁵ İsmail Durmuş, “Hatîb Kazvînî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, ts.

²⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Faruk Çifçi, *İsmâil Hakkî Bursevî'nin Furûk-ı Hakkî adlı eseri (İnceleme ve tahkik)* (Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2013).

Öte yandan *Kitâbü 'l-Furûk*'un Arap dilinin bir alt dalı olan furûk konusuna dair eserlerin önemli örneklerinden birisi olması,²⁷ Bursevî'nin almış olduğu ilmî terbiyenin bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Nitekim müellifin te'lif ettiği, çalışmamızın da konusunu teşkil eden *Şerhu Nuhbeti 'l-fiker* adlı hadis usûlü eserinde benzer manaya gelen sözcüklerin izahına ve muhtelif alanlara taalluk eden kelime çiftleri arasındaki farklara son derece anlaşılır biçimde işaret etmesi, furûk ilmine dair olan müktesebâtının sadece yazmış olduğu mezkûr eserle münhasır olmadığını gösterir.

Bursevî'nin küçük yaşta Arapçanın yanı sıra Farsçayı da öğrenmiş olması, dil konusundaki kabiliyetini göstermektedir. Nitekim dile hâkimiyeti, Farsça kaynakları tetkik edip mütalaa etmesini mümkün kılmış ve te'lif ettiği eserlerde bu kaynaklardan istifade etmesini kolaylaştırmıştır. Müellif özellikle *Şerhu Nuhbeti 'l-fiker*'inde Arapça kelime ve cümlelerin Farsça karşılığını verirken ve hadis ıstılahlarını açıklarken Beyhakî'nin (v. 544/1150) *Tâcü 'l-mesâdir* adlı Arapça Farsça kâmusundan çokça istifade etmiştir.

Öte yandan Bursevî'nin, *Şerhu'n-Nuhbe*'sinde Farsça bir tefsir olan Reşîdüddîn-i Meybûdî'nin (v. 520/1126) ilk tasavvufî tefsirlerden birisi olması bakımından önem arz eden *Keşfü 'l-esrâr ve 'uddetü 'l-ibrâr*'ı ve Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'nin (v. 910/1504)²⁸ *Tefsîr-i Hüseyinî* diye meşhur olan *Mevâhib-i 'Aliyye*'sini te'lifatında kaynak olarak kullanabilmesi Farsça diline hâkim olduğunu göstermektedir.

Ayrıca Bursevî, Farsça kaynakları tetkik edip mütalaa edebilmesinin yanı sıra bu dille yazılmış eserleri de şerh etmiştir. Okuyup anlayacak seviyede bu dili öğrenmiş olması onu Farsça kaynaklara dair vukûfiyet kesbetme konusunda ileri bir seviyeye taşımış, bu dille yazılmış muhtelif alanlara dair eserleri şerh etmesini mümkün kılmıştır. Bursevî, söz gelimi, meşhur İranlı şair ve mutasavvıf Ferîdüddîn Attâr'ın (v. 618/1221) bir nasihat kitabı olan *Pendnâme*'sini *Şerhi Pend-i Attâr* ismiyle şerh etmiştir.

²⁷ Şükrü Özen, "Furûk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1996, ss. 223-227.

²⁸ Adnan Karaismailoğlu, "Hüseyin Vâiz-i Kâşifî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, ts.

İlmî ve irfânî yönüyle ma‘rûf bir şahsiyet olarak şöhrat bulan Bursevî, yüzü aşkın mensûr te‘lifâtının yanı sıra manzûm eserler de kaleme almış mutasavvıf bir şairdir.²⁹ Kendisine ait on binden fazla manzumesi olduğunu söyleyen Bursevî,³⁰ nazımlarında nesir türü eserlerine nazaran daha sade ve anlaşılır bir dil kullanmıştır. Onun edebî yönünü ilmî araştırmalara konu edinen pek çok lisansüstü tez ve makale, Bursevî’nin tasavvuf edebiyatıyla yönünü ortaya koymaktadır.³¹ Gerek Arapça ve Farsça gerekse divan şiiri konusundaki mahareti sayesinde Bursevî, Mevlânâ Celâleddin Rûmî (v. 672/1273), Hacı Bayram Velî (v. 833/1430) ve Yunus Emre (v. 720/1320) gibi daha birçok önemli şahsiyetin beyit ve kasidelerini şerh etme imkânı bulmuştur. Öte yandan Bursevî, içinde üç bini aşkın beyit, ilâhî, rubâî, mesnevî gibi türlerin yer aldığı, Arapça ve Farsça şiirlerin de bulunduğu *Divân-ı Hakkî* diye meşhur eserinde bunların bir kısmını cemetmiş ve şiirlerinde Hakkî mahlasını kullanmıştır.³²

Bir edîb ve şair olarak edebî tarafını zaman zaman muhtelif eserlerine de yansıtan Bursevî’nin te‘lifâtında Arapça ve Farsça şiirlerden iktibaslar yapması, Arapça, Farsça ve Türkçe kelimelerin istikâkına ve lügavî anlamlarına yönelik tafsilatlı açıklamalarda bulunması iyi bir dil eğitiminin hâsıl ettiği sonuçlardan sadece birkaçıdır. Yukarıda işaret edilen *Kitâbü’l-Furûk* da onun mukâyeseli dil konusundaki mahâretini ve okuyucunun idrakine bu birikimi sunma konusundaki ustalığını göstermektedir.

1.2.2. Kelâm ve Mantık

İsmâîl Hakkî Bursevî’nin *Şerhu Nuhbeti’l-fiker*’i te‘lif ederken dikkate aldığı ilim dalları arasında kelâm ve mantık ilimleri de bulunmaktadır. Öte yandan özellikle mantığın yanı sıra şerh esnasında vaz‘ ve âdâbü’l-bahse de şerhinde genişçe yer vermiştir. Şerh esnasında genel ilmî telâkkîye uygun olarak akâid ve kelâmın usûllerin aslı olduğunu ve toplumda itikâdî sapmanın daha yaygın olduğunu beyan eden Bursevî, kelâmî konuları

²⁹ bkz. Murat Yurtsever, “Şiir Vadisinde İsmail Hakkî” (Ramis Dara, 2002), 114-120.

³⁰ bkz. Efendi, *İsmail Hakkî Bursevî’nin Kitabü’s-Silsileti’l-Celvetiyyesi*, 135.

³¹ Güngör, “İsmâîl Hakkî Bursevî ve Eserlerine Dair Bir Bibliyografya Denemesi”.

³² Eserin birçok nüshası çeşitli kütüphanelerde mevcuttur. Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Hakkî el-Bursevî, *Dîvân* (Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 745/5); İsmail Hakkî el-Bursevî, *Divân* (Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, B3504/4); İsmail Hakkî el-Bursevî, *Dîvân* (Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdai Efendi, 00478); İsmail Hakkî el-Bursevî, *Dîvân-ı Hakkî* (Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 01387-004).

tetkîk etmenin meşakkatli ve zor olmasından dolayı her mütebahhir âlimin akâid ve kelâm konularına dâhil olup oradan kendisi ve toplum için fayda sağlayamayacağını ifade etmiştir.³³

Hocası Osman Fazlî Efendi ve onun halîfesinden kelâm ilmine dair eserleri okuma imkânı bulan Bursevî, kelâmî konuları bir hadisçi üslûbuyla ele alan Beyhakî'nin *Şu 'abu'l-Îmân* adlı eserini şerh etmiş ve büyük günahları konu alan *Şerhu'l-Kebâir* isimli bir kelâm kitabı kaleme almıştır. Kelâm ilmine dair birikimini sadece eser te'lif ederek değil daha ziyade te'lifâtında kelâmî meselelere yer vererek yansıtan Bursevî, ancak kelâm kitaplarında bulunabilecek bilgileri eserlerinde kaydetmiştir. Hadis usûlüne dair kaleme aldığı *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*'de de buna dair pek çok örnek görülmektedir.

Bursevî, sözgelimi, *Nüzhetü'n-nazar*'ın metninde geçen bid'at kelimesini şerh ederken lügavî ve ıstılâhî manalarını vermiş, ardından kelâm ilminde bid'at ehlinin altı fırka olduğunu ifade etmiş ve her birini açıklamıştır. Fırkalar hakkında bilgi verdikten sonra ehl-i tasavvufun on iki fırkaya ayrıldığını, sünnîlerin bunlardan biri olduğunu, geriye kalanların ise bid'at ehli olduğunu zikretmiş, aynı şekilde bu fırkaların da hangi görüşe sahip olduğuna dair geniş açıklamalarda bulunmuştur. Ancak tafsîlâtını kelâm kitaplarında dağınık biçimde bulabileceğimiz bu bilgilere bir hadis usûlü kitabında yer verilmesi, ilimler arasındaki müşterek tasavvurun farkına varılarak ve bu durum zihinde tutularak eserin kaleme alındığını ve şerh türü bir eser kaleme alırken müellifin ilimlere dair tüm maharetini izhar etme imkânı elde ettiğini tespit etmekle izah edilebilir.

Şerhu Nuhbeti'l-fiker içerisinde, Ramazan b. Muhammed el-Hanefî'nin (v. 1025/1616) *Şerhu Ramazan Efendi 'ala Şerhi's-Sa'd 'ale'l-'Akâidi'n-Nesefiyye*'si, Teftâzânî'nin (v. 792/1390) Necmeddîn Nesefî'ye (v. 537/1142) ait *'Akâidü'n-Nesefî* isimli akâid risalesini şerh ettiği *Şerhu'l-'Akâidi'n-Nesefiyye*'si Bursevî'nin eserini kaleme alırken istifade ettiği temel kaynaklardan birkaçıdır.

Şerhu Nuhbeti'l-fiker'in ayırt edici vasıflarından birisi de mantık ve mantıkla ilgili ilim dallarına dair verdiği bilgilerde ve eserin tertibinde bu ilim dallarını dikkate almasında tezâhür eder. Esasen Bursevî'nin bu tavrı, tercih ettiği te'lif yöntemi dolayısıyla eserine

³³ el-Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-fiker* (Kasidecizade, 46), 50b.

usûlü'l-hadîse dair bir eser olma vasfını kazandıran İbn Hacer'in *Nüzhetü'n-nazar*'ı te'lif ederken mantık ilminden çokça istifade etmesiyle de ilişkilidir.³⁴ Nitekim eser tetkik edildiğinde İbn Hacer'in hadis ıstılahları arasındaki ilişkiyi, mantık ilmi çerçevesinde ele aldığı görülecektir. Mantık ilminde iki kavram arasında doğruluk ve kapsamları bakımından dört türlü ilişkiyi ifade eden müsâvât, mübâyenet, umûm husûs mutlak ve umûm husûs min vech kavramlarına hadis usûlü metninde yer veren İbn Hacer, hadis-haber, mütevâtir-meşhûr hadis ve kezibü'r-râvî-fısku'r-râvî terimleri arasındaki umûm husûs mutlak, şaz-münker ve mu'allak-mu'dal hadis arasındaki umûm husûs min vech ilişkisine dikkat çekmiştir.³⁵ Bu tavır, usûl konularının cins, nev', fasl bakımından doğru algılanmasını ve ıstılahların yerli yerince kullanılmasını temin eden önemli bir tercihtir.

Yine, İbn Hacer'in hadis ve müsned gibi hadis ıstılahlarını beş tümele göre tanımlayarak izah etmesi, mantık ilmi esaslı bir tasnif yöntemini tercih etmesinin tezâhürüdür.³⁶ İbn Hacer, buradan hareketle tanımın efrâdını câmi', ağıârını mâni' olma özelliğini akılda tutarak sahîh ve müsned ıstılahlarının tarifini yapmış, mantık ilmine dair birikiminden istifade ederek usûlü'l-hadîsi buna göre inşâ etmiştir. İbn Hacer'in bu kadar işaret etmekle yetindiği bu tercihini, İsmâîl Hakkî Bursevî *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*'de söz konusu meselelerin doğru bir şekilde anlaşılmasını sağlayacak derecede tafsilatlandırmak suretiyle izah etmiştir.

Öte yandan Bursevî, İbn Hacer'in mantık ve usûlü'l-hadîs arasında kurduğu ilişkiyi fark etmiş, hatta onun mantık ilmini kullanımı esnasındaki anlayış zafiyetlerine ve yanlışlarına işaret edip doğru anlama biçimini ortaya koymuş, kendisi de mantık ilminden istifade ederek şerh esnasında tahlillerde bulunmuş, anlaşılması zor meseleleri izah etmiş, zaman zaman da tashih ve itirazlarda bulunmuştur.

Mantık ilmine dair temel kaynaklar bilinen ve muhtevası itibariyle büyük farklılıklar arz etmeyen eserler olmaları hasebiyle, Bursevî'nin söz konusu temel müracaat kaynaklarını

³⁴ Ali Arslan, "Hadis Usûlü-Mantık İlişkisi (Nüzhetü'n-Nazar Özelinde)", *Amasya İlahiyat Dergisi* 13 (2019), 115-141.

³⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebu'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Mısrî İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-Nazar fî Tavzihi Nuhbeti'l-Fiker* (Bursa İnebey Kütüphanesi, Genel, 4184/1), 13b-20a-21a-24a.

³⁶ Arslan, "Hadis Usûlü-Mantık İlişkisi (Nüzhetü'n-Nazar Özelinde)", 135-136.

kullandığını söylemek yanlış bir düşünce olmayacaktır. Ömrünün sonlarına doğru kendi kurduğu kütüphanesindeki mantık ve alt ilim dallarına dair eserler onun bu konudaki birikimini yansıtmaktadır. Dolayısıyla Bursevî'nin şerhini kaleme alırken mevcut mantık bilgilerini kullandığı gibi *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*'de açıkça atıfta bulunduğu Fahreddîn er-Râzî'nin (v. 606/1210) *el-Mulahhas fi'l-hikme ve'l-mantık*, *Şerhu'l-Vad'iyye*'den ve şerhe kaynaklık eden adını zikretmediği daha birçok eserden istifade ettiğini söylemek mümkündür.

1.2.3. Tasavvuf ve Ahlâk

Son şeklini Azîz Mahmûd Hüdâî'nin katkısıyla alan Celvetiyye tarikatının meşâyih silsilesinde otuz ikinci şeyh olarak yer alan İsmâîl Hakkî Bursevî, Osmanlı dönemi âlim mutasavvıf şahsiyetlerden birisidir.³⁷ Hocası ve şeyhi Osman Fazlî Efendi (v. 1102/1691) küçük yaştan itibaren onu ilim ve irfan yönünden terbiye etmiş, irşâd ve vaaz faaliyetlerini yerine getirmek üzere Balkanlar'ın çeşitli beldelerinde vazifelendirmiştir.³⁸ Bursevî'nin şeyhliği dolayısıyla sürekli tasavvuf ehli olmasına yapılan vurgu, onun ilmî kişiliğini gölgede bırakmış; özellikle nazari tasavvuf konusundaki tercihleri böyle bir tercihte etkili rol oynamıştır.

Bursevî'nin ilmî ve irfanî olarak kendisinden beslendiği Osman Fazlî Efendi, XVII. yüzyılda Anadolu ve Balkanlar'da tasavvufun yayılmasına önemli katkılar sağlamış, nazari tasavvufa dair meselelere döneminde yeniden bir canlılık kazandırmıştır. Kadızâde ve Sivasîler'in vahdet-i vücûd nazariyyesi³⁹ üzerine tartışmalarının devam edegeldiği bir zamanda İbnü'l-Arabî'nin (v. 638/1240) *Fusûsü'l-Hikem*'ini mütalaa etmiş, okutmuş ve açıklamıştır. Edirne'ye ziyareti esnasında hocası Osman Fazlî Efendi'den *Fusûsü'l-Hikem*'i okuma imkânı bulan Bursevî, aynı zamanda hocasının vahdet-i vücûd düşüncesi üzerine yaptığı şerhlerinden de istifade imkânı bulmuştur. Bursevî, hocasından edindiği bu birikimi, halka yönelik sohbetlerinde ve eserlerinde fazla yansıtmasa da konunun ilmî olarak mütalaa edildiği yerlerde bu konuya dair fikirlerini açıkça ifade etmiştir.

³⁷ Hasan Kâmil Yılmaz, “Celvetiyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, ts.

³⁸ Hayatına dair daha ayrıntılı bilgi için bkz. el-Bursevî, *Temamü'l-Feyz* (Halet Efendi, 244).

³⁹ Ekrem Demirli, “Vahdet-i Vücûd”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, ts.

Tasavvufa dair de pek çok eser kaleme alan Bursevî, tasavvuf âdab ve erkânına dair *Silsilenâme-i Celvetiyye*'yi, esmâ-i hüsnâdan bazı isimleri şerh ettiği *Tuhfe-i Recebiyye*'yi, Şazelî tarikatının kurucusu olan Abdüsselâm b. Meşîş el-Hasenî'nin (v. 625/1228) sûfiler tarafından tekrar tekrar okunan ve şerh edilen *Salâtü'l-Meşîşiyye*'sini şerh etmiş, tasavvufi konulara taalluk eden terimleri açıkladığı *Kitâbü'l-Fasl fî'l-esrâr* adlı risâleyi, İbnü'l-Arabî (v. 638/1240), Sadreddîn Konevî (v. 673/1274), Abdullah Bosnevî (v. 1054/1644) ve hocası ve şeyhi Osman Fazlî Efendi'den iktibaslarla zenginleştirdiği *Mecmû'atü'l-esrâr*'ı kaleme almıştır. Ne var ki Bursevî'nin nazârî tasavvufun en önemli kurucu ve temsilcilerinden hareketle hazırladığı bu eser hâlen notlar hâlinde mevcut olup henüz neşredilmemiştir.

Mutasavvıf bir âlim olan Bursevî, hakikat ve marifet tecrübesini sadece tasavvuf eserlerinde kaydetmekle yetinmemiş; aksine muhtelif ilimlere dair te'lif ettiği eserlerine de yansıtmıştır. Nitekim tasavvufî bir tefsir örneği olan *Rûhu'l-Beyân* şer'î hükümlerin yanı sıra tasavvufî yorumlarına da yer verdiği, ibâre, işâret ve rabbânî tecellîlerin neticelerini bir araya getirdiği, her türlü ilim ve mârifeti ihtiva eden ancak bütün bunları sade bir dille açıklayan bir tefsirdir.⁴⁰

İsmâîl Hakkî Bursevî, tasavvufun muhtelif konularına dair görüşlerini dile getirirken birçok tasavvufî kaynaktan istifade etmiş olduğu dikkat çeker. Sünnî tasavvuf geleneğinin en meşhûr temsilcilerinden biri olmasının yanı sıra aynı zamanda bir müfessir ve muhaddis olan es-Sühreverdî'nin (v. 632/1234) *Avârifü'l-Ma'ârif*'inden, Ebû Tâlib el-Mekkî'nin (v. 386/996) tasavvufî bilgilerin yanı sıra ibadetlerin fikhî (fikhü'l-'ibâdât) yönlerine dair de açıklamalar yaptığı *Kûtü'l-Kulûb*'ünden, çok yönlü ilmî kişiliğe sahip Eşarî kelâmcı, Şafîî fakih Hücetü'l-İslâm el-Gazzalî'nin (v. 505/1111) *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*'inden, Halvetiyye tarikatı şeyhlerinden Ali Dede Bosnevî'nin (v. 1007/ 1598) tasavvufî ve kelâmî meseleleri ele aldığı *Havâtimü'l-Hikem*'inden istifade ettiği eserleri içerisinde yaptığı atıflardan anlaşılmaktadır.

⁴⁰ “Ruhu'l-Beyân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, ts.), 211-213.

1.2.4. Ulûmü'l-Kur'ân ve Hadis Usûlü

Kur'ân'a dair ilimler ile hadis usûlüne dair ilimler konuları itibariyle birbirleriyle ayrılmaz bir şekilde benzerlik arz eder. Bu sebeple Bursevî'nin hadis usûlüne dair vermiş olduğu bilgiler, ulûmü'l-Kur'ân'a dair de bizde bir kanaat oluşturur. Bir başka ifade ile ulûmül-Kur'ân'a dair ele alınan konular, hadis usûlünden bağımsız ele alınmamıştır. Nitekim esbâb-ı nüzûl, esbâb-ı vürûd, nâsih mensuh meselesi ve yaygın olarak bilinmeyen kelimelerin izahı ile ilgili garîbü'l-Kur'ân ve garîbü'l-hadîs ilimleri her iki ilim dalı arasında müşterek olan bahislerdir.

Ulûmü'l-Kur'ân ve hadis usûlü arasındaki bu ilişkiyi hatırla tutarak eserlerini te'lif eden Bursevî, *Rûhu'l-Beyân* tefsirini de bu yöntemle kaleme almıştır. Bursa'ya irşâd vazifesini ifa etmek için halîfe olarak gönderilen Bursevî, Ulucami'de vaaz verdiği vakitlerde gönlüne doğan bir manevi işaret üzerine en başından başlamak suretiyle *Rûhu'l-beyân fî tefsiri'l-Kur'ân* adını verdiği tefsirini yazmaya başlamıştır. Yaklaşık yirmi üç yılda tamamlanan bu tefsir, tıpkı bir hadis usûlü eseri olan *Şerhu Nuhbeti'l-fiker* gibi tasavvufî bir tefsir (işârî tefsir) olmakla beraber muhtelif ilimlere dair ilmî birikiminin bir yansımasıdır.

Pek tabi olarak, Bursevî'nin küçük yaştan itibaren mütalaa ettiği kitaplar, tahsil ettiği ilimler ve içinde bulunduğu ilmî ortam, tek bir alanla münhasır kalmayıp tüm ilimleri ihata edebilecek bir şekilde yetişmesini ve bunun bir neticesi olarak da zengin ve kuşatıcı eserler kaleme almasını mümkün kılmıştır. Bu durumun en güzel örneklerinden biri de *Rûhu'l-beyân*'dır.

Tefsîrinde, muhâtabın anlamasını kolaylaştırmak amacıyla manaları tümüyle açıklama gayretine girmeyen Bursevî, ancak ayetleri anlaşılır kılacak kadar tefsir etmekle iktifa etmiştir. Arapça olarak kaleme alınan tefsirde, Farsça nakiller de oldukça fazladır. Arapça'nın yanı sıra Farsça da bilen Bursevî, diğer eserlerinde olduğu gibi *Rûhu'l-beyân*'da da Farsçadan yararlanmış, yer vermiş olduğu manzum ve mensur metinlerle eserini zenginleştirmiştir.⁴¹

⁴¹ Namî, “İsmail Hakkı Bursevî'nin Ruhu'l-beyan fî tefsiri'l-Kuran Adlı Tefsiri”, 377.

Eserinde sarf, nahiv ve iştikâk tahlillerini çokça yapan Bursevî, te'lifi esnasında Râgıb el-İsfahânî'nin *el-Müfredât*'ına sıkça başvurmuştur. *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*'inde de sıkça yaptığı bu tahliller, ilim tahsili sürecinde mütalaa ettiği Sekkâkî'nin (v. 626/1229) *Miftâhu'l-'Ulûm*'u, Kazvî'nin (v. 739/1338) *Telhisü'l-Miftâh*'ı, Teftâzânî'nin (v. 792/1390) *el-Mutavvel*'inden edinmiş olduğu ilmî birikimin hasıl ettiği bir neticedir. Öte yandan, Bursevî'nin muhtelif ilimlere dair okumalarının sadece kendisinin kaleme aldığı *Temâmü'l-feyz* eserinde bahsettiği eserlerle sınırlı kalmadığı, aksine ilmî ve irfânî bir toplumda yetişmesi sebebiyle alan okumalarının kayıtlara geçenden daha zengin ve geniş olduğu gerçeği göz ardı edilmemelidir. Bursevî, içine doğmuş olduğu Osmanlı toplumunun bir gerçeği olarak, âlim ve mutasavvıf hocaların riyâsetinde tüm ilimlere dair müktesebâtını derinleştirmiş, bunun tabii bir sonucu olarak daha sağlığında iken ilim ve irfan geleneğini gelecek kuşaklara aktaracak olan ilmî silsilede yerini almıştır.

Ayrıca belâgat ilmine dair, ayetlerde bulunan teşbîh, kinâye, isti'are ve mecâz gibi edebî sanatlarla işaret etmiş; belâgat ilminin bir bölümünü teşkil eden me'ânî ilminden de kasr, tahsîs, hazf gibi hususlara yeri geldikçe temas etmiştir. Bunun yanında kelâmî meselelere de değinen Bursevî, döneminde yaygın olarak okunup, okutulan Mâtürîdî kelâmını ortaya koymak üzere kaleme alınan kaynaklardan istifade ettiği gibi eserlerinde zaman zaman kelâma dair konularda da kendi görüşlerine yer vermiştir. İlmî ve irfanî bir tasavvura sahip olması sebebiyle bu tasavvurunu sohbetlerinde ve cami vaazlarında da sürdüren Bursevî, tasavvufî bir tefsir örneği olan bu eserinde aynı üslubunu sürdürmüş, anlattığı konuların anlaşılmasını sağlamak düşüncesiyle ele aldığı kıssa, mev'iza ve menâkıbla tefsirini zenginleştirmekten de geri durmamıştır.

Necmüddîn Dâye'nin (v. 654/1256) *Bahru'l-Hakâik ve'l-me'ânî*'si (*et-Te'vîlâtü'n-Necmiyye*), Abdurrezzâk Kâşânî'nin (v. 736/1335) *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*'ı, Rûzbihân-ı Baklî'nin (v. 606/1209) *Arâisü'l-beyân*'ı gibi tasavvufî tefsirler eserin temel kaynaklarını oluşturmuş; Zemahşerî'nin (v. 538/1144) *el-Keşşâf*'ı, Beyzâvî'nin (v. 685/1286) *Envârü't-tenzîl*'i, Fahreddîn er-Râzî'nin (v. 606/1210) *Mefâtîhu'l-gayb*'ı, Ebü's-Suûd Efendi'nin (v. 982/1574) *İrşâdü'l-akli's-selîm*'i gibi meşhur tefsirlerden de istifade

etmiştir. Ayrıca Bursevî, tefsirinde hocası Osman Fazlî Efendi'nin eserlerini de kaynak olarak kullanmıştır.⁴²

İsmâîl Hakkî Bursevî'nin usûlü'l-hadîse dair birikimi *Nuhbetü'l-fiker* ve *Nüzhetü'n-nazar*'a yazdığı *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*'de kendisini göstermektedir. Çalışmamızın esas konusunu teşkil eden, Bursevî'nin şerh esnasında atıfta bulunduğu kaynakların zenginliği ve bu yöntemi tercih etmesinin ardında yatan tasavvur dünyası en gerçekçi şekli ile şerhin ayrıntılı tetkikinde tezâhür edecektir. Şuna işaret edilmelidir ki Bursevî'nin usûlü'l-hadîse dair bir şerh yazmada kararını *Nuhbetü'l-fiker*'den yana kullanması başlı başına önemli bir tercihtir. Zira, *Nuhbetü'l-fiker* ve şerhi, kuşatıcı ilim tasavvurunun tezahürüne zemin teşkil etmesi bakımından en önemli kurucu metindir. Te'lif edildiği dönemden itibaren üzerine farklı gayelerle binlerce eserin kaleme alınması bu tercihin isabetine işaret etmektedir. Buna rağmen, kuşatıcı ilim tasavvuru ciheti ile henüz aşılmamış noksanlıklar ve usûl konuları bağlamında temas ettiği ilim dallarına dair açıklamalarındaki eksiklikler gerek Bursevî gerekse öncesindeki müelliflerce *Nuhbetü'l-fiker* ve *Nüzhetü'n-nazar* bağlamında bazı hususlara işaret edilmesinin önünü açmıştır.⁴³

Bursevî'nin hadis usûlünün kurucu metni *Nuhbetü'l-fiker* üzerine kaleme aldığı bu şerh, özelde hadis ilmine dair müktesebâtını yansıttığı, genelde ise tüm ilimlerde behresinin zuhûr ettiği bir hadis usûlü şerhi olma vasfına sahiptir. Bursevî, eseri te'lif ederken sair ilim dalları ve kaynaklarından istifade ettiği gibi hadis ilminin rivâyet ve usûl kaynaklarından da istifade etmiş, hadis usûlüne dair bütün birikimini şerh esnasında ustaca kullanmış, diğer usûllerle arasındaki ilişkiyi kurarak sadece bir hadis usûlü şerhi olma boyutunu aşan bir eser kaleme almıştır. Dolayısıyla *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*'i tetkik etmeden onun hadisçiliği ve özellikle usûlü'l-hadîse dair maharetinin yetersizliğini ileri sürmek temelsiz bir iddiadan ibaret olacaktır.

⁴² Namı, "İsmail Hakkı Bursevi'nin Ruhu'l-beyan fi tefsiri'l-Kuran Adlı Tefsiri", 376.

⁴³ Konunun akademik bir tetkikle geniş şekilde ele almayı gerektirecek derecede kapsamlı oluşu ve tezimizin temel vurgusuyla ikinci derecede ilgili olması dolayısıyla çalışmamızda bu hususu ele almayı imkânsız kılmıştır. Bu sebeplerle bir başka tetkikle İbn Hacer'in usûl eserleri bağlamında düştüğü hata iddiaları ve sonraki ulemânın buna yönelik tenkitleri ele alınmalıdır.

İsmâîl Hakkî Bursevî'nin usûl konularını ele alırken ilgili bütün kaynaklara müracaat etmesi, ıstılahları beyân ederken en ince ayrıntılarına kadar ilgili meselelere yer vermesi, muhtelif kaynaklardan istifade ederek görüş farklılıklarına işaret etmesi ve tercihlerde bulunması, hatta usûle dair konuların çağrışımlarını da şerhe konu edip muhtemel bütün istifhamları gidermesi benzeri iddiaların yersizliğini ortaya koymaktadır. Hatta, Bursevî şerh esnasında bu tafsîlâta o kadar derinlemesine girmiştir ki küllî tasavvur akılda tutulmaksızın bu detaylara dalınması durumunda konu bütünlüğünün yakalanamama ihtimâli de söz konusu olabilecektir.

Bu çerçevede Bursevî şerhi kaleme alırken İbnü's-Salâh'ın (v. 643/1245) *Ulûmü'l-Hadîs*'inden (*Mukaddimetü İbni's-Salâh*), hanefî fakîh İbn Melek'in (v. 821/1418) *Mebârikü'l-ezhâr fî şerhi Meşârikü'l-envâr*'ından, hadis âlimi Sehâvî'nin (v. 902/1497) *Fethu'l-Muğis bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadis li'l-Irakî*'sinden, tefsir, hadis, fıkıh ve Arap dilinde mütebahhir bir âlim olan Celâleddîn Suyûtî'nin (v. 911/1505) *el-Câmi 'u's-Sahih*'i şerh ettiği *et-Tevşîh ale'l-Cami 'i's-Sahih*'inden istifade etmiştir. Bunların dışında daha nice adını zikretmediği kaynaktan iktibaslarda bulunup te'lif ettiği eserlerde bunları görmek mümkündür.

1.2.5. Lügât ve Müfredât

İsmâîl Hakkî Bursevî'nin *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*'i te'lif ederken tayin edici ilimlerden birisi de Arap dili ve belâgat bağlamında istifade ettiği kaynaklardır. Şerhi te'lif ederken sıkça kelime tahlilleri yapan Bursevî, muhtelif dillerdeki lügat türü kaynaklardan da bolca istifade etmiştir. Tahlilleri yaparken kelimelerin esasen vaz'ı itibariyle hangi dile ait olduğunu, kökenini ve anlamını açıklamış, eş anlamlısına ve benzer manaya gelen kelimelere işaret etmiş, anlamı bilinmeyen garîb kelimeleri izah etmiştir. Nitekim garîb kelimelere dair yapılan bu açıklamalar şerhin kıymetini daha da arttırmıştır.

Bursevî'nin şerhte en çok kullandığı kaynaklardan biri Firûzâbâdî'nin (v. 817/1415) *el-Kamûsü'l-muhît* isimli sözlüğüdür. Cevherî'nin izi takip edilerek hazırlanan sözlükte son harfi aynı olan kelimeler bir araya getirilmiş, ilk defa bir Arapça sözlükte kısaltmalar

kullanılmıştır.⁴⁴ Çokça beğenilip kullanılan bu sözlükten Bursevî de istifade etmiş; herhangi bir isim, fiil vs. geçtiğinde *قَالَ فِي الْقَامُوسِ* ya da *كَمَا فِي الْقَامُوسِ* gibi ifadelerle açıklamalar yapmıştır.

Şerhu Nuhbeti'l-fiker'de sıkça başvurulana diğer bir kaynak da dil âlimi olan Râgıb el-İsfahânî'nin Kur'an'daki garîb kelimelere dair te'lif etmiş olduğu *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân* adlı Kur'an müfredatına/kelimelerine dair çalışmasıdır. Eser, garîb kelimelerin yanı sıra Kur'an lafızlarının çoğunu kapsayan bir şekilde te'lif edilerek garîb kelimeleri ihtiva eden bir sözlük mahiyetini aşan bir Kur'an sözlüğü hüviyeti arz etmektedir.

Arap dili, kelâm ve fıkıh âlimi olan ve kendisi gibi ilim ve irfânı bünyesinde cem eden Seyyid Şerif Cürcânî'nin (v. 816/1413) tefsir, hadis, fıkıh ve kelâm gibi muhtelif ilimlerde kullanılan terimlere yer verdiği *et-Târifât* adlı eseri de Bursevî'nin istifade ettiği diğer bir kaynaktır. Eserde terimlerin sözlük anlamından sonra kullanıldığı ilim dalına göre ıstılah manaları verilmiş, bazı kelimelerin çeşitli ilimlerde kullanılan anlamlarına da işaret edilmiştir.

Beyhakî'nin (v. 544/1149) Arapça-Farsça sözlüğü *Tâcü'l-Mesâdir*, Bursevî'nin en çok istifade ettiği kaynakların başında gelir. *بِالْفَارِسِيَّةِ* ifadesi ile kelimenin Farsça karşılığını ve anlamını veren Bursevî, Farsça bilen bir âlim olarak Farsça kaynaklardan da yararlanarak eserden istifade imkanını üst seviyeye çıkarmıştır. Nevevî'nin (v. 676/1277) Ebû İshâk eş-Şîrazî, Müzenî ve Gazzâlî'nin çeşitli eserlerinde geçen isimleri, nadir kelimeleri, ıstılah ve fikhî lafızları kaleme aldığı *Tehzibü'l-esmâ ve'l-lugât* isimli eseri de onun istifade ettiği kaynaklar arasındadır.

1.3. ESERLERİ VE ŞERHU NUHBETİ'L-FİKER'İ

Bu çalışmada, kaleme aldığı şerh bağlamında İsmâîl Hakkî Bursevî'nin usûlü'l-hadîse katkısı ve istifade ettiği kaynaklar dikkate alınarak onun zihnî arka plânı ve tasavvur dünyası tetkike konu edilmekle birlikte eserinin mahiyeti gereği, onun düşünce

⁴⁴ Hulusi Kılıç, "el-Kâmûsü'l-muhîr", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, XIV, ss. 287-288.

dünyasının küllî bir şekilde anlaşılmasına çalışılması sebebiyle diğer alanlara dair müktesebâtı da mütalaaya dahil edilmiştir.

1.3.1. Diğer Eserleri

Osmanlı ulemâsı arasında yer alıp te'lifâtının çokluğu ile ma'rûf olan İsmâîl Hakkî Bursevî'nin yüzü aşkın eserinin bulunduğu kaydedilir. Eser te'lif etmekle imtihan edildiğini (حق تعالى بنى كتابته مبتلى امشدر) söyleyen Bursevî'nin,⁴⁵ te'lifâtının çokluğu sebebiyle kaç eserinin bulunduğu konusunda farklı görüşler mevcuttur. Eserlerinin isimleri ve sayısına dair, muhtelif kaynaklarda yer verilen bilgilerden hareketle doğruya yakın bir tespitte bulunmak mümkündür.⁴⁶ Ayrıca Bursevî, bizzat kendisinin kaleme aldığı eserlerinde hayatına ve te'lifâtına dair ayrıntılara da yer vermiş olup bütün bu bilgiler de değerlendirildiğinde daha gerçekçi bir sonuç elde edilebilir. Söz gelimi, kendi hayatını ve seyr ü sülûkunu anlattığı *Temâmül'-feyz* adlı eserinde, sadece eserleri hakkında bilgi vermekle yetinmemiş, ilim ve irfan uğrunda çektiği maddî manevî sıkıntılardan, yaptığı ilmî yolculuklardan, tasavvufî konulardaki bazı kanaatlerinden, şeyhinin kendisine yönelik nasihatlerinden ve yaptığı manevî yolculuklardan hatta dönemin siyasi gelişmelerinden ve halkın ahvâlinden bahsetmiştir.

Öte yandan, Bursevî'nin kendi hayatına dair vermiş olduğu yukarıda işaret edilen bilgilerin yanı sıra eserleri tafsilatlı biçimde incelenip tetkike tabi tutulduğunda, ilk akla gelen sadece tasavvuf ehli olduğu ve bu alana dair eser te'lif ettiği şeklindeki yaygın kabulün aksine bütün ilimlere dair derin bir vukûfiyete sahip olduğu ve bu ilimlere dair mahâretini muhtelif alanlarda eserler te'lif ederek gösterdiği görülecektir.

Bursevî'nin te'lif ettiği eserler dikkate alındığında, bunların doğrudan doğruya belirli bir konuya tahsis edilmiş müstakil eser olmaktan öte, kendisinden önce yazılmış bir eser üzerine yazdığı şerh veya hâşiye türünden çalışmalar olduğu müşahade edilir. Nitekim, bu çalışmanın da temelini teşkil eden İbn Hacer el-Askalânî'nin (v. 852/1449) *Nuhbetü'l-*

⁴⁵ İsmail Hakkî el-Bursevî, *Tuhfe-i Ataiyye* (Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdaî Efendi, 439), 22a.

⁴⁶ Onun eserlerinin isimleri ve sayısı konusunda en geniş çalışma Özlem Güngör tarafından yapılmıştır. Güngör, "İsmâîl Hakkî Bursevî ve Eserlerine Dair Bir Bibliyografya Denemesi".

fiker ve yine aynı müellifin bu esere yazdığı *Nüzhetü'n-nazar*'ı⁴⁷ şerh ettiği *Şerhu'n-Nuhbe*'si hadis usûlü ilminin en önemli kurucu metinlerinden biri olan çalışmadan hareketle te'lif edilmiştir.

Bursevî'nin tefsir ilmine dair müktesebâtını yansıtan şerh mahiyetindeki eseri, Osmanlı ilim geleneğinde çok mühim bir konumu haiz Beyzâvî'nin (v. 685/1286), alanın önemli ihtisarlarından birisi olan ve kendisinden önceki tefsirleri son derece maharetle özetlediği eseri *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*'ine yazdığı *Ta'lîka alâ evâili Tefsîri'l-Beyzâvî* adlı çalışmasıdır.

Daha önce de işaret edildiği üzere, hocası Osman Fazlî Efendi'nin özellikle tecvid ilmine dair nasihatlerini bir emir telakkî ederek tetkiklerini yoğunlaştırdığı tecvid ilmine dair şerh mahiyetindeki eseri ise, önde gelen kıraat ve hadis âlimi İbnü'l-Cezerî'nin (v. 833/1429) alanın akla ilk gelen muhtasar eserler arasında yer alan *Mukaddimetü'l-Cezerî fîmâ yecibü 'ale'l-kârî'i en ya'lemehû* adlı risâlesi üzerine yazdığı *Şerhu Mukaddimeti İbni'l-Cezerî* adlı çalışmadır.

Şerh mahiyetinde kelâm ilmine dair de eseri bulunan Bursevî, müttekaddimûn dönemi muhaddisi ve kelâm âlimi Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî'nin (v. 458/1066) kelâmî konuları hadisçi üslûbuyla kaleme aldığı *Şu'abi'l-îmân* adlı eserini, *Şerhu Şu'abi'l-îmân* adıyla şerh etmiştir.

Bursevî, tefsir, tecvit ve kelâm ilimlerinin yanı sıra fûrû-i fıkha dair de şerh mahiyetinde eserler kaleme almıştır. Fıkıh ilmine dair birikimini yansıttığı eseri olan *Şerhu Fıkhi'l-Keydânî*, XIII. yüzyılın sonu ile XIV. yüzyılın başlarında Mâverâünnehir'de yaşamış hanefî fakîhlerinden birisi olan Lütfullâh Hüseyin b. Halîl el-Fazl en-Nesefî el-Keydânî'nin Orta Asya ve Osmanlı medreselerinde yaygın biçimde ders kitabı olarak okutulan *Fıkhu'l-Keydânî*⁴⁸ adlı eserinin şerhidir. Mevcut kütüphane kayıtlarında iki yüze

⁴⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-Nazar fî Tavzîhi Nuhbeti'l-fiker fî Mustalahi ehli'l-eser* (Beyrut: Daru İbn Kesir, 2019).

⁴⁸ Recep Cici - Abdylmejîd Sahetmammedov, “el-Vikaye, Fıkhu'l-Keydani ve el-Mukaddime Adlı Eserlerin Karşılaştırması: Namaz Örneği”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 30 (2017), 536-537.

yakın yazma nüshası bulunan *Fıkhu'l-Keydânî*,⁴⁹ yazıldığı dönemden itibaren üzerine çok sayıda şerhin kaleme alındığı, Türkçe dahîl muhtelif dillere tercümelerinin yapıldığı furû-i fıkha dair önemli kaynaklardan birisidir. Osmanlı ilim geleneğini sürdüren bir âlim olarak Bursevî de bu eser üzerine bir şerh yazarak furû-i fikh konusundaki maharetini ortaya koymuştur.

Kuşatıcı ilmî kişiliğine rağmen sadece bir mutasavvıf olarak algılanan Bursevî, nazari tasavvufa dair de çalışmalar yapmış, hatta te'lif ettiği diğer eserlerine bu bakış açısını yansıtmıştır. Söz gelimi, tasavvufî anlayışını şekillendiren ve vahdet-i vücûd nazariyyesini kendisinden almış olduğu Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin (v. 638/1240) en önemli te'liflerinden birisi olan *Fûsûsu'l-hikem* adlı muhalled eserinin Fassun Hikmetün Hakiyyetün fî Kelimetin İshâkiyyetin başlığının sonunda yer alan beyitleri *Şerhu Ebyâti'l-Fusûs* olarak şerh etmiştir. Yine, tasavvufa dair şerh mahiyetindeki bir diğer eseri, Kübreviyye'nin kurucusu Necmeddîn-i Kübrâ'nın (v. 618/1221) tasavvuf âdâbına dair kaleme aldığı ve tasavvuf ehlinin âdâbü'l-mürîdîn bağlamında yaygın olarak benimsediği *el-Usûlü'l-aşare*'si üzerine kaleme aldığı *Şerhu'l-Usûlü'l-aşare* adlı çalışmasıdır.

Öte yandan Bursevî, Taşköprizâde Ahmed Efendi'nin (v. 968/1561) mantık ilminin bir alt dalı olan âdâbü'l-bahse dair yazdığı konunun en temel kaynağı ve kurucu metni olan *Risâle fî 'ilmi âdâbi'l-bahs ve 'l-münâzara*'sına bir şerh yazmıştır. *Şerhu Risâle fî âdâbi'l-münâzara li Taşköprizâde*⁵⁰ adlı bu eser Bursevî'nin mantık ve cedel ilmine dair birikimini de yansıtmaktadır.

Özellikle Bursevî'nin te'lif yöntemi bağlamında, muhtelif alanlardan birer örnekle yukarıda işaret edilen tarzı genel hatlarıyla değerlendirildiğinde bunların husûsiyetle şerh, hâşiye ve ta'lik türünden eserler olduğu fark edilecektir. Büyük ölçüde şerh olma vasfı

⁴⁹ Mevcut yazma nüshalarından birkaçı için bkz. Lutfullah en-Nesefî el-Keydânî, *Fıkhu'l-Keydânî* (Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 02195-004); Lutfullah en-Nesefî el-Keydânî, *Fıkhu'l-Keydânî* (Bursa İnebey Kütüphanesi, Orhan, 3187/18); Lutfullah en-Nesefî el-Keydânî, *Fıkhu'l-Keydânî*, Beyazıt Kütüphanesi, B8614/2.

⁵⁰ Eserin matbu ve yazma nüshaları için bkz. İsmail Hakkı el-Bursevî, *Şerhu Âdâbi'l-Bahs ve 'l-Münâzara*, 1273; İsmail Hakkı el-Bursevî, *Şerhu Risâleti'l-Âdâb*, Atıf Efendi Kütüphanesi, 02405.

taşıyan yukarıdaki te'lif eserlerinin varlığı onun, te'lîfâtı arasında müstakil eser kaleme almadığı şeklinde de anlaşılmamalıdır. Kaldı ki Bursevî'nin şiir, vâridât, tuhfe ve müntehabât türü pek çok eser te'lif ettiği de bilinmektedir. Nitekim kendisinin son derece özgün olan yaklaşık beş yüz başlık altında yakın anlamlı kelime ve ıstılah arasındaki farkları anlattığı *Kitâbü'l-Furûk*'u, *Vâridât-ı Hakkî* ve *Vâridât-ı Kübrâ*'sı bu tür kitaplarından birkaçıdır.

Geniş bir müktesebâta sahip olan Bursevî, müstakil olarak Arapça ve Türkçe eserler vermekle birlikte, aynı anda iki dili kullandığı kitaplar da kaleme almıştır. Sözgelimi Farsçaya hâkimiyeti, zaman zaman eserlerinde kendini göstermiş; kelimelerin Farsça karşılıklarını ifade etmesine, dili titizlikle kullanıp beyitlerle örneklendirmesine ve alıntılar yapmasına imkân vermiştir. Ayrıca eserlerinden herkesin istifade etmesini sağlamak gayesiyle sade bir dil kullanmış, nesir türü eserlerinde gösterdiği bu hassasiyeti nazım türü eserlerinde de ustalıkla sürdürmüştür. Meşhur tasavvuf tarihçisi Hüseyin Vassâf, Bursevî'nin hayatına ve edebî kişiliğine dair bilgiler verirken onun 70.000 beyitten fazla manzumesinin bulunduğunu ifade eder.⁵¹

İlmî ve irfânî kişiliğinin yanında aynı zamanda, Hattat Hâfız Osman'ın bir talebesi olarak eserlerini bizzat kendisi kaleme alacak derecede bir hattat, kendisinin ve tasavvufî silsilesindeki hocalarından birisi olan Aziz Mahmud Hüdâyî'nin (v. 1038/1628) bazı manzumelerini besteleyecek kadar bestekâr olan İsmâîl Hakkî, bütün bu sözü edilen vasıfları ve çok yönlülüğü ile kuşatıcı bir âlim ve irfan ehli olduğunu ortaya koymuştur.

Yetmiş beş yıllık ömrüne yüzü aşkın eser sığdıran İsmâîl Hakkî Bursevî, İslâmî ilimlerin neredeyse her birine dair muhtasar veya şerh türü eserler yazmış, kuşatıcı ilmî kişiliğini te'lif ettiği eserlerine yansıtabilmiştir. Ayrıca kendisinin ferâset ehli bir kişi olması gerek kendi te'lîfâtının gerekse kütüphanesinde bulunan sair kıymetli eserlerin muhafazası ve gelecek nesillere intikal ettirilmesini sağlamak üzere bir kütüphâne kurması ve vefatından önce elinde bulunan bütün eserleri orada muhâfaza etmesi sayesinde mümkün olmuştur. Esas itibarıyla söz konusu kütüphane cami ve müştemilâtı Bursevî'nin ilmî ve manevî

⁵¹ Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ-i Ebrâr*, ts., 3/50.

mirasını gelecek nesillere intikal ettirdiği gibi kendisinin yetişme ve eser te'lif etme sürecinde istifade ettiği kaynaklar hakkında da bize önemli veriler sunmaktadır.

Son olarak şu hususa da işaret edilmelidir ki Bursevî hangi alana dair eser yazmış olursa olsun yazdığı bütün eserlerine sahip olduğu birikimini yansıtır ilimler arasındaki müşterekliği fark edebilmiş müstesna şahsiyetlerden biridir. Dolayısıyla eserlerinin her birinin bu vasfa sahip olması, birinin okunması ile diğer ilimlere dair müktesebâtının da keşfedilmesine imkân vermektedir. Tek bir ilim dalını öne çıkarmak yerine birçok ilimden istifade ederek eserlerini te'lif etmesi sebebiyle onların bu vasfının dikkate alınarak okunması, eserlerinden daha geniş ölçüde istifade edilmesine imkân tanıyacaktır.

1.3.2. Şerhu Nuhbeti'l-Fiker'i

Büyük muhaddis İbn Hacer el-Askalânî'nin (v. 852/1449) hadis usûlüne dair *Nuhbetü'l-fiker* adlı muhtasar çalışması üzerine sayısı bine varan eser kaleme alınmıştır. Bunların bir kısmı ihtisar mahiyetinde iken bir kısmı şerh, hâşiye ve ta'lik türü eserlerdir. Ayrıca muhtelif hadis âlimleri, talebelerin ezberlemesine imkân vermesi açısından *Nuhbetü'l-fiker*'in muhtevâsını nazım hâlinde şiir diliyle de ifade etmişlerdir. *Nuhbetü'l-fiker* üzerine yapılan şerh çalışmaları tetkik edildiğinde, bunların en hacimlisinin İsmâîl Hakkî Bursevî'nin *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*'i olduğu görülecektir. Öte yandan, her ne kadar Bursevî'nin eserinin adı, sadece *Nuhbetü'l-fiker*'i şerh ettiği düşüncesini akla getirse de onun şerhi, gerek *Nuhbetü'l-fiker*'i gerekse *Nüzhetü'n-nazar*'ı aynı anda her iki metni de şerhten ayırarak iç içe memzûc bir tarzda şerh ettiği bir çalışmadır.

Bursevî, talebeliği esnasında *Nuhbetü'l-fiker*'i mütâlâa ederken zaman zaman, okuduğu nüshanın kenarlarına notlar düşmüş, daha sonra eseri şerh etme düşüncesini Allah Teâlâ'nın kalbine ilkâ etmesi (هَذَا شَرْحٌ عَلَى التُّحْفَةِ أَلْقَى اللَّهُ فِي رُوعِي أَنْ أَصْعَ سُمَاهُ) üzerine *Şerhu Nuhbeti'l-fiker* adını verdiği mezkûr eseri yazmaya başlamıştır.⁵² Bursevî geniş bir hacme sahip bu şerhini, hadis ilmi ve usûlüne dair birikimlerini sarf, nahiv, belâgat, fıkıh, kelâm,

⁵² el-Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-fiker* (Kasidecizade, 46), 1a.

tasavvuf, mantık, âdâbü'l-bahs, vad' ve iştikâk gibi muhtelif ilimlere dair zengin müktesebâtıyla harmanlayarak te'lif etmiştir.

Yaptığı şerhte, kendisinin tetkik ettiği nüshayı esas almakla birlikte, zaman zaman *Nuhbetü'l-fiker* ve *Nüzhetü'n-nazar*'ın sair mahtûmalarına da müracaat etmiş ve yeri geldikçe nüshalar arasındaki farklara işaret etmiştir.⁵³ Müellif, Osmanlı ilim geleneğine uygun olarak eserinde ihtisar ettiği metin ile yaptığı şerhi iç içe yazmak suretiyle memzûc bir şerh yöntemi takip etmiş, kendi yaptığı şerh ile de *Nuhbetü'l-fiker* ve *Nüzhetü'n-nazar* arasındaki uyumu tam olarak sağlamak suretiyle muhtemel karışıklığın önüne geçmiştir.

Bursevî, hicrî 1126 yılında gittiği ve üç yıl kaldığı Tekirdağ'da başlayıp Bursa'ya dönüşünün ardından seyahat ettiği ve üç yıl kadar kaldığı Şam'da tamamladığı şerhinde, diğer şerhlerde görülmeyecek derecede kuşatıcı ve geniş tahlillere yer vermiştir. Bu yöntemi, bazen dönemin ilim ehlinin ihtiyacını gözeterek bazen okuyucunun konulardan tam istifade edebilmesini temin bazen de İbn Hacer'den farklı düşündüğü meseleleri açıklamak gibi gayelerle tercih ettiğini söylemek mümkündür. Öte yandan şerhin bu derece tafsilatlı oluşu ilimler arası ilişkilerin gözlemlenmesini mümkün kılmış, böyle bir yöntem benimsemek suretiyle yapılan te'lif tarzının ilimler arasındaki vazgeçilmez irtibatı göstermesi açısından büyük ehemmiyet arz ettiği gözler önüne serilmiştir.

Özellikle Türkiye'de İsmâîl Hakkî Bursevî'nin tefsir, tasavvuf, dil ve edebiyat vb. alanlarına dair diğer eserleri üzerine ve hatta hadisçiliği üzerine birçok çalışma yapılmış olmasına rağmen *Şerhu Nuhbeti'l-fiker* adlı eserine, sadece ilk cildini esas almak suretiyle hazırlanan bir doktora tezi dışında yapılmış başka müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Oysaki eserin müellif nüshası dışında yedi nüshasının daha varlığı ve erişilebilirliği, esere ulaşmamızı ve faydalanmamızı mümkün kılmaktadır. İlmî çalışmalarda, *Nuhbetü'l-fiker* üzerine yazılan ve neşredilmiş bulunan mevcut şerhlerle yetinmek yerine üzerine yazılan en hacimli şerh olan *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*'den de istifade etmek, hiç şüphesiz ilmî tettebbuâtın bir gereğidir. Ayrıca bunun hadis usûlü konularına daha derin bir bakış açısı kazandıracağı ve ilimler arası insicâmı keşfetmeye katkı sağlayacağı şüphe yoktur.

⁵³ el-Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-fiker* (Kasidecizade, 46), 24a-47a-100b.

Bu sebeple hadis usûlü tetkiklerinde bu esere müracaat edilmeyişi, büyük bir eksiklik olarak görülmelidir.

Hadis ilmi ve usûlü konusundaki şöhretiyle ma'rûf İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî'nin (v. 643/1245), müteahhirûn dönemi eserlerinden olan ve ehli arasında *Mukaddime* diye bilinen *Ma'rifetü enva'i 'ulûmi'l-hadîs*'i, kendisinden önceki dönemin hadis usûlü birikimi hakkında bilgi vermesi ve sonraki dönemin usûl tasavvurunu şekillendirmesi yönüyle üzerine yüzlerce ihtisar şerh, ta'lik ve ikmâl çalışmaları yapılmış bir eserdir. *Mukaddime* üzerine İbn Hacer el-Askalânî de (v. 852/1449) *Nuhbetü'l-fiker* adını verdiği bir muhtasar yazmış, daha sonra da yazdığı eseri üzerine yine kendisi *Nüzhetü'n-nazar fî tavdîhi Nuhbeti'l-fiker* şeklinde isimlendirdiği bir şerh kaleme almıştır.

İbnü's-Salâh'ın *'Ulumu'l-Hadis*'i üzerine yapılan çalışmalarda büyük ölçüde onun te'lif tarzı takip edilirken İbn Hacer, özellikle *Nuhbetü'l-fiker*'de konuları tertîbini ilk defa kendisinin usûlü'l-hadîse dair bir eser te'lif ettiği yeni bir yöntemle kaleme almış (فَلَحْضُهُ فِي أَوْرَاقٍ لَطِيفَةٍ سَمَّيْتُهَا نُحْبَةُ الْفِكْرِ فِي مُضْطَلَحِ أَهْلِ الْأَثَرِ عَلَى تَرْتِيبِ ابْتِكَارَتِهِ وَسَبِيلِ انْتِهَاجَتِهِ مَعَ مَا ضَمَمْتُهُ إِلَيْهِ مِنْ (شَوَارِدِ الْفَرَائِدِ وَزَوَائِدِ الْفَوَائِدِ)⁵⁴ sonrasında onun usûlü, yaygın olarak kullanılan nev' esaslı önceki te'lif yönteminin yerini almıştır. Öte yandan, İbn Hacer yeni bir yöntemle yazmış olduğu *Nuhbetü'l-fiker*'de önceki eserlerdeki eksik gördüğü hususları ikmâl edip yeni faydalı bilgiler de eklemek suretiyle eserini te'lif etmiştir. Daha sonra eserden istifade eden bazı kimselerin, muhtasar bir eser olması yönüyle mübhem kalan manaları açıklayacak ve usûlde mübtedî olanların *Nuhbetü'l-fiker*'i daha kolay anlamasına imkân verecek bir şerh talep etmesi üzerine İbn Hacer *Nüzhetü'n-nazar*'ı; kendi ifadesiyle, öncelikle muhtasarda ardından da onu şerh ettiği eserinde takip ettiği usûl, ilk defa kendisi tarafından başvuru bir yöntemle te'lif edilmiştir.

Her ne kadar konunun hadis usûlü olması yönüyle İbn Hacer'in *Nuhbetü'l-fiker* ve şerhi *Nüzhetü'n-nazar*'ı ile İbnü's-Salâh'ın *Ulûmü'l-hadîs*'i konu bakımından müşterek olsa da onu sadece bir ihtisar çalışması olarak nitelendirmek eserin muhteva ve mahiyetini tam

⁵⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-Nazar fî Tavzîhi Nuhbeti'l-Fiker* (Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 00442-002), 6b.

anlamamak anlamına gelecektir. Öte yandan *Nuhbetü'l-fiker* yeni tertîbinin yanı sıra son derece muhtasar olmasına rağmen hadis usûlünün bütün konularını ihtiva etmesi ve bu özelliği ile muhtasar ve müfîd bir eser olması yönüyle büyük önemi hâizdir. Ayrıca İbn Hacer ilimlerinden istifade ettiği hocaları ve onlardan aldığı ders ve icâzetlerini anlattığı ve eserlerinin isimlerini kaydettiği *el-Mecma'u'l-Müesses* adlı kitabında *Nuhbetü'l-fiker*'den söz ederken 'hadis ilimlerine dair muhtasarım/مختصري في علوم الحديث' şeklinde bir ifade kullanması, kendisinin eserini başlı başına müstakil bir usûl eseri kabul ettiğini ortaya koymaktadır.

Nuhbetü'l-fiker ve *Nüzhetü'n-nazar* özellikle Osmanlı döneminde büyük rağbet görmüş, medreselerde ders kitabı olarak okutulmuş ve birçok âlim tarafından eser üzerine şerh, hâşiye, ta'lik ve tercüme çalışmaları yapılmıştır. Kemalüddîn Muhammed b. Hasen b. Yahyâ eş-Şümunnî (v. 821/1418) İbnü's-Sayrafî Şihâbüddîn Ebü's-Sadaka Ahmed b. Fadl (v. 829/1426), Abdurraûf Muhammed b. Tâcil'ârifîn el-Münâvî (v. 1031/1622), İbn Himmât ed-Dimaşkî (v. 1175/1761) ve İsmâîl Hakkî Bursevî (v. 1137/1725) *Nuhbetü'l-fiker* şârihlerinden sadece birkaçıdır.

Bilinen ve yayınlanan eserler dikkate alındığında *Nuhbetü'l-fiker* ve şerhi *Nüzhetü'n-nazar* üzerine kaleme alınan şerhlerin en hacimlişi İsmâîl Hakkî Bursevî'ye ait olan ve bu çalışmanın konusunu teşkil eden eserdir. Allah'ın kalbine ilkâ etmesi üzerine eseri yazmaya başlayan Bursevî, eser içerisinde ona nasıl isimlendirdiğine dair bir bilgi vermez. Ne var ki, mevcut nüshalar incelendiğinde unvan sayfalarında *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, *Şerhu'n-Nuhbe li Hakkî Efendi*, *el-Hâşiye li Nuhbeti'l-fiker*, *Şerhu Nuhbeti'l-hadîs* gibi farklı isimler yazılı olduğu görülecektir. Mevcut kütüphane kayıtlarında ise eser *Şerhu Nuhbeti'l-fiker* şeklinde kaydedilmiştir.

İbn Hacer'in te'lif ettiği *Nuhbetü'l-fiker* ve şerhi *Nüzhetü'n-nazar*'a ve devrinin yaygın şerh yazma geleneği usûlüne uyarak İsmâîl Hakkî Bursevî de *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*'i daha önce de işaret edildiği üzere metin ve şerhin birbiri ile iç içe açıklandığı ve sonuç itibarıyla üç eserin iç içe insicamlı bir bütünlük içerisinde şerh edildiği memzûc şerh yöntemiyle yazılmış nâdir örneklerden birisidir. Müellif her ne kadar kitabına isim olarak *Şerhu*

Nuhbeti'l-fiker ifadesini tercih etmiş ise de bu durum fiiliyattaki uygulama ile tezat teşkil etmez.

İKİNCİ BÖLÜM

ŞERHU NUHBETİ'L FİKER VE TE'LİF ÖZELLİKLERİ

2.1. ŞERHU NUHBETİ'L-FİKER

Nuhbetü'l-fiker ve şerhi *Nüzhetü'n-nazar* yukarıda da işaret edildiği üzere İbn Hacer'in kendi yazdığı muhtasar bir hadis usûlü eseri ve onun şerhidir. Bu çalışmanın konusunu teşkil eden *Şerhu Nuhbeti'l-fiker* de aynı yöntemi takip ederek İbn Hacer'in usûlü'l-hadîs geleneğini sürdüren bir şerhtir. Bu bölümde, bu yönüyle Bursevî ve eseri, *Nuhbetü'l-fiker* üzerine yazılmış diğer şerhlerin te'lif usûlü de dikkate alınarak tetkike konu edilecektir.

2.1.1. Nuhbetü'l-fiker Şerhleri Arasındaki Yeri

Çalışmamızın muhtelif yerlerinde de vurgulandığı üzere *Şerhu Nuhbeti'l-fiker* asıl muhtasarı olan *Nuhbetü'l-fiker* üzerine yazılmış en geniş şerh olma vasfına sahiptir. Ancak eserin diğer şerhlerden üstünlüğü sadece hacmi dolayısıyla değildir. Bilindiği üzere *Nuhbetü'l-fiker* üzerine yapılan ilk şerh ve hemen akla gelen çalışma İbn Hacer'in bizzat kendisinin kaleme aldığı *Nüzhetü'n-nazar*'dır. Bursevî'nin te'lif ettiği şerhin asıl metni içerisinde de yer alan bu şerh, müellifinin murâdını, muhtasar metne mutâbık olarak açıklama vasfına sahip bir çalışmadır. Özellikle İbn Hacer'in kendi eseri de olsa bu şerh sayesinde bir ihtisar çalışmasında karşılaşılmaması muhtemel anlama zorluklarına kapı aralayan yerlerin müphemliği giderilmiş, daha kolay anlaşılır bir metin ortaya çıkmıştır.

Öte yandan, müellif *Nuhbetü'l-fiker*'e yazdığı kendi şerhinde talebelerin ezberlemesini kolaylaştıran muhtasar bir eser olması sebebiyle örneklendiremediği yerleri, temel hadis kaynaklarından yaptığı iktibaslarla açıklamıştır. Özellikle zamirlerin merciini gösterme, kısa cümlelerin daha kolay anlaşılmasını sağlama maksadıyla yaptığı açıklamalar, müellif tarafından kendi murâdını beyan sadedinde önemli bir katkıdır.

Bursevî'nin şerhinden daha erken bir dönemde kaleme alınmış ve *Şerhu's-Şerh* diye ma'rûf olan Aliyyü'l-Kârî'nin (v. 1014/1605) *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker*'i de İbn Hacer'in şerhi gibi tanınan ve çokça müracaat edilen şerhler arasında yer alır. Bu şerh de özellikle ricâle dair meselelerin îzâhı bağlamında, İbn Hacer'in usûlü'l-hadîse dair çizdiği çerçeveye sâdık kalmak kaydıyla şerhin anlaşılmasına önemli katkı sağlamıştır.⁵⁵ Ne var ki, özellikle, felsefî ve tasavvufî konularda Bursevî'nin şerhinden ayrılmaktadır. Bilindiği üzere Bursevî, tasavvuf, felsefe, mantık ve bunlarla ilgili ilimler başta olmak üzere, bütün ilimleri kuşatan bir zenginlik ve derinlikle şerhini yazmış, hacim itibarıyla *Şerhu's-Şerh*'i iki üç kat daha aşacak bir muhteva çeşitliliğine ve derinliğine sahiptir. Modern çağda özellikle, *Nuhbe*, *Nüzhe* ve *Şerhu's-Şerh* çizgisinde bir hadis usûlü tasavvurunun revaç bulması, çağın Osmanlı ilim geleneği tasavvurundan ziyade, selefî çizgiye yakınlığı ile ilgilidir. Akli ve irfânî geleneği de kuşatan bir tarzda usûl geleneklerini derinlikli bir muhteva ile anlama çabası, bu sebeple ihmâl edilmeye yüz tutmuş; Bursevî'nin *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*'inin varlığından haberdar olunmasına rağmen neşredilmesi ve istifadeye medar olması konusunda yeterince gayret gösterilmemiştir.

Nuhbetü'l-fiker ve *Nüzhetü'n-nazar* üzerine yapılan yüzlerce orta hacimdeki şerh, büyük ölçüde eserdeki mustalahu'l-hadîsi açıklama ve örneklendirme çabası ile kaleme alınmış, çok az sayıda şerh veya hâşiye bazı yönleriyle eserleri tenkide konu edinmişlerdir. İlmî müktesebâtı zengin pek çok usûl âlimi, Osmanlı ilim geleneğinin ayrılmaz bir vasfı olan yaygın ilim tasavvurunu dikkate alan kuşatıcı eser, şerh veya hâşiye te'lif etmemiştir. Yazılması düşünülen eserlerin hacmi de dikkate alınarak, daha ziyade usûlü'l-hadîse dair öncelikli meselelere temas edilmekle ve tabakât kaynaklarından istifade edilerek ricâle dair müphemliklerin giderilmeye çalışılmasıyla iktifa edilmiştir.

Özellikle, modern dönemde usûlü'l-hadîs bağlamında içine düşülen usûl tasavvurunu keşfetme arzusundan uzaklık, hadis usûlünün mahiyetini ma'lûmât aktarma derecesine indirmiş, bu da genel anlamıyla usûl ilimlerine ilgiyi azaltırken usûle dair tasavvurun 'bilgi' düzeyine indirgenmesinin önünü açmıştır. Bursevî'nin *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*'inin

⁵⁵ Hâtîme bölümünde künyeler ve isimlere dair vermiş olduğu örnekler için bkz. *Nüzhetü'n-Nazar fî Tavzîhi Nuhbeti'l-Fiker*, 39a-40b.

neşri ve kuşatıcı vasfına dikkat çekilmesi, usûl ilimlerinin bir meleke meselesi olduğunun yeniden kavranmasını mümkün kılabilecektir.

2.1.2. Şerhu Nuhbeti'l-fiker'in Ayırt Edici Özellikleri

Nuhbetü'l-fiker'i açıklamak gayesiyle sayısız şerh kaleme alınsa da eser üzerine yazılan şerhler incelendiğinde daha önce de işaret edildiği üzere gerek hacmi gerekse usûle kazandırdığı derinlik itibariyle en mufassal şerhin Bursevî'ye ait olduğu görülür. Müellif nüshası olarak kayda geçen nüsha dikkate alındığında üç ciltten oluşan *Nuhbetü'l-fiker* ve şerhi olan *Nüzhetü'n-nazar*'ın memzûc bir usûlle birlikte açıklandığı *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*'de, yazıldığı dönemin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla akla gelebilecek her türlü soruya cevap verilmeye çalışılması, mezkûr eseri daha anlaşılır kılmak amacıyla yapılan sarf-nahiv tahlilleri, kelimelerin isticâkına dair yapılan açıklamalar, dil ve belâgat açısından yapılan itirazlar, kelimelerin daha iyi anlaşılması için verilen Farsça karşılıklar ve muhtelif ilimlerden istifade edilerek ilimler arasındaki vazgeçilmezliğin gözler önüne serilmesi, eserin sair şerhler arasında ayrı bir önem kazanmasını sağlamıştır.

Bursevî, eseri parçacı bakış açısından ziyade bütünsel bir nazarla kaleme almış, okuyucunun sadece hadis ilmine dair birikimini değil diğer ilim dallarına olan vukûfiyetini de artıracak bir yöntemle te'lif etmiştir. Ayrıca o, eserin anlaşılmasını zorlaştıracak konuları da en açık şekilde izah etmiş, metin hakkında akla gelebilecek muhtemel soruların cevabını vermiştir.

Şerh esnasında sıkça kelime izahlarına yer veren Bursevî, benzer manaya gelebilecek kelime çiftleri arasındaki anlam farklılıklarına işaret etmiş ve tercih edilmesi gereken kelimelerin sebeplerini dil açısından izah etmiştir. Daha önce de işaret edildiği üzere, muhtelif ilim dallarına ait benzer manaya gelebilecek beş yüzden fazla kelime çifti arasındaki farklara işaret ettiği *Kitâbü'l-Furuk*'u⁵⁶ kaleme alan Bursevî, eserde muhtelif ilim dallarına dair; fiil ve amel, ru'yet ve şuhûd, zabt ve hıfz, müphem ve mudmar, tarif,

⁵⁶ İlgili eserin kütüphanelerde matbu ve yazma eser şeklinde yüze yakın nüshası mevcuttur. Birkaç nüshası için bkz. İsmail Hakkı el-Bursevî, *el-Furuk* (Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Ahmed III Kitaplığı, 1181); İsmail Hakkı el-Bursevî, *Furûk-i Hakkî* (Bursa İnebey Kütüphanesi, Haraccı, 1414); İsmail Hakkı el-Bursevî, *Kitâbü'l-Furûk* (Beyazıt Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, VM3020); İsmail Hakkı el-Bursevî, *Furûk-ı Hakkî* (Mısır: Matbaa-i Âmire, 1291); İsmail Hakkı el-Bursevî, *Kitâbü'l-Furûk* (İstanbul: Şirket-i Sahafiye Matbaası, 1308).

hat ve resm, ilham ve ledünnî ilim, fakîh ve usûlcü, ehad ve vâhid, irâde ve meşîet, bidat-ı hasene ve bidat-ı kabîha, inba', ihbâr ve i'lâm gibi daha birçok kelime arasındaki farklara işaret etmiştir. Eser ayrıntılı olarak tetkike tabi tutulduğunda müellifin, günlük hayatta ya da ilim sahasında kullanılan daha birçok sözcüğe işaret ettiği görülecektir.

Öte yandan kelimelerin ıstikâkına da dikkat çeken Bursevî, sözcüklerin hangi kökten türediğini tespit ederek Arapça, Türkçe ya da Farsça olduğunu ifade etmiştir. Hatta metinde geçen her cümleden bir kelimenin Farsça karşılığına ve anlamına da yer vererek eserden istifade edebilme imkanını üst düzeye çıkarmıştır. Farsça kelimeler bağlamında bunu yaparken de Beyhakî'nin *Tâcü'l-Mesâdir* adlı eserinden oldukça istifade etmiştir.

Ayrıca metin için en doğru anlamı tespit edebilmek ve muhtemel mana yanlışlarının önüne geçmek için kelime ve cümlelerde sarf nahiv tahlillerine sıkça başvuran Bursevî; sözcükleri sarf ilminin konusunu teşkil eden isim, harf ve fiil açısından değerlendirmiş, ârizî hareke ve harf değişiklikleri olan ibdal, i'lâl, kalb ve hazf gibi halleri ve kelimelerin harekesi hakkında görüşlerini beyan etmiştir.⁵⁷

Öte yandan şerh esnasında yer yer İbn Hacer'e itirazlarda bulunan Bursevî, Arapça kullanım hatalarını, sarf ve nahiv açısından kusurlu gördüğü yerleri ve usûl ilmi açısından daha doğru ifadenin ne olabileceğine dair düşüncelerini açıklamış, İbn Hacer'in mantık ilmini kullanımına dair düştüğü hataları ve belagat açısından eksik gördüğü kısımları tespit edip gerekli tashihleri yapmıştır.

Şerhte, mevcut *Nüzhetü'n-nazar* nüshalarını mukabele ederek aralarındaki farklara işaret eden Bursevî, şu an elimizde olmayan bazı nüshalar hakkında da bilgi sahibi olmamıza imkân sağlamıştır. Ayrıca nüshalar arasında tercihlerde bulunan Bursevî, hatalı gördüğü kısımları da izah etmiş, tercihlerde bulunarak doğru olanı ifade etmiştir.

Hadis ilminin yanı sıra muhtelif ilim dallarından da istifade ederek *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*'i kaleme alan Bursevî, muhteva yönüyle oldukça zengin bir eser te'lif etmiş; hadis ilminin yanı sıra herhangi bir ilim dalına taalluk edebilecek bir bahis geçince konu hakkında bilgi vermiştir. Nitekim şerhte; hüküm, hâkim, mahkûmun bih, mahkumûn aleyh, ledünnî ilim,

⁵⁷ Hulusi Kılıç, "Sarf", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, ts.

esbâb, hakîki ve i'tibârî taksim ve hasr gibi muhtelif ilim dallarıyla alakalı konulara dair açıklamalar bulunmaktadır.

Bursevî'nin te'lif tarzının arka planı, küçük yaştan itibaren edinmiş olduğu fikrî müktesebâtın bir yansımasıdır. Nitekim muhtelif ilimlere dair tafsilatlı mütalaaların ardından kendisinde oluşan yetkinlik sayesinde ilimler arasındaki ilişkiyi fark eden Bursevî, birçok te'lifinde bunu ustalıkla ortaya koymuştur.

2.2. İLMÎ BİRİKİMİNİ YANSITTIĞI BİR ZEMİN OLARAK HADİS USÛLÜ

Mevcudiyetine vurgu yaptığımız Osmanlı ilim geleneği, dinamik bir yapıya sahip olup ilim tasavvurunun keyfiyeti, ilim ile meşgul olanların idrak düzeyine göre farklılık arz eder. İlme atfedilen ehemmiyet ve verilen değere bağlı olarak dönem dönem ilmî tettebbuâta yönelik küllî bir yükseliş veya düşüşten söz edilebilir. Yükseliş dönemlerinin te'lifâtı ilim ehlinin talebine bağlı olarak soyut düşüncenin zirvesini temsil edebildiği gibi bazen de bunun tam tersi söz konusu olabilir.

2.2.1. Şerh Mantiğının Zihnî Arka Plânı

Şerhu Nuhbeti'l-fiker'in te'lif edildiği döneme kadar, yüzyıllara dayanan bir müktesebât ve ilmî birikime sahip Osmanlı ilim geleneği, mahiyet açısından özgün bir usûl tasavvuruna sahip olmasının yanı sıra te'lif tarzı açısından oldukça zengin ve kuşatıcıdır. Kaleme alınan eserlerin ihtiyaca göre şekillenmesi, söz konusu özgünlüğün bir neticesidir. Buna bağlı olarak ilim geleneği içerisinde teşekkül döneminden itibaren muhtelif ilimlere dair çeşitli türlerde sayısız eser te'lif edilmiş, son dönemlerinde ise daha ziyade anlatılan gerekçelerle daha çok şerh, haşiye ve ta'lik türü eserler kaleme alınmıştır.

Osmanlı dönemi yani XIII.-XVII. yüzyıllar arası, meşhur şarkiyatçı Goldziher tarafından toplama ve derleme bir dönem olarak nitelendirilmiş, Moğol istilasını ile Müslümanların çöküş dönemine girdiğini, bu durumun telafisi mümkün olmayan bir zaiyat olduğunu ve müelliflerin alanlarını aşarak diğer ilimlerle meşguliyetini çöküş emarelerinden biri olduğunu iddia edilmiştir.⁵⁸ Bu söylem, asırlara dayanan Osmanlı ilim geleneğinin kendi

⁵⁸ Ignace Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, çev. Azmi Yüksel - Rahmi Er (İmaj Yayınları, 1993), 155-156.

içindeki insicamını yok saymak anlamına gelmektedir. Oysaki kuşatıcı bir bakış açısı ile bakıldığında Osmanlı döneminin kendi sistemini kurduğu, köklü bir ilim geleneğine ve usûl tasavvuruna sahip olduğu görülecektir.

Kurucu metinler üzerinden gerçekleşen şerh geleneğinin taklit ve tekrardan ibaret olduğu söylemi, Osmanlı ilim tasavvurunun keyfiyetine dair araştırmaların azlığı ve malumat eksikliği kaynaklıdır. Oysaki bir eserin muteberliğini tayin eden unsur, eserin te'lif türü değil aksine söz konusu metnin bizzat kendisi, kapasitesi, imkanları ve sahasındaki başarısıdır.⁵⁹

İlmin muhafazası ve devamlılığı ancak yazılan metnin doğru anlaşılması ve gelecek nesillere aktarılması ile olur. Bu da kurucu metinler üzerine inşa edilen şerh, haşiye türü eserlerle mümkün hale gelir. Şerhlerin gelenek içindeki asıl işlevinin sadece metni açıklamak değil de şârihin önceki kuşakların ilim ve düşünce mirasından istifade ederek kendi müktesebâtıyla okuyucuya farklı bir bakış açısı kazandırması ve metne dil ve anlam bakımından daha geniş bir pencereden bakılmasını mümkün kıldığı kabul edilirse, şerh türü eserlerin İslam düşünce ve geleneğindeki fonksiyonun ehemmiyeti kavranmış olur.⁶⁰

Nitekim Osmanlı âlimlerinin hayatı tetkîke tabi tutulduğunda, ilmî kişiliklerinin ardında tek bir ilmin olmadığı aksine başta Arap dili ve belagatına dair sarf, nahiv, bedî', beyân ve me'ânî gibi ilimleri, ardından da hadis, fıkıh, tefsir, kelâm, tasavvuf ve mantık ilimlerini tahsil için tafsilatlı bir ilmî süreçten geçtikleri görülecektir. Bu sebeple tüm ilimlere dair müktesebâtı olan bir âlimin, bir alanda meşhur olması onun diğer bir ilimde yetkinliği ve mahareti olmadığı anlamına gelmemektedir. Hiçbir zaman muhaddis olmak fakih olmayı ya da mütekellim olmak mutasavvıf olmayı engelleyici bir durum olarak görülmemiştir. Tüm ilimleri hakkıyla tahsil eden bir âlim, muhtelif ilimlere dair malumat sahibi olma, ilimlerin ayrıntı gerektiren bahislerini dahi müzâkare edebilme ve muhtasar, şerh ve haşiye gibi farklı çeşitlerde eserler verebilme kabiliyetine sahiptir.

⁵⁹ İsmail Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2022), 31.

⁶⁰ Osmanlı ilim geleneğinde şerh ve haşiye yazımına dair bilgi edinmek için bkz. Mesut Kaya, "Osmanlı İlim Geleneğinde Şerh ve Hâşiye Yazıcılığı -Ahmed el-Karamânî'nin Tefsiri/Zemahşerî Şerhi Örneği-", *Marife* 15/1 (2015), 10-15.

Söz konusu durum, Osmanlı ilim geleneği içinde devam edegelmiş ve kendine has bir te'lif tarzı oluşturmıştır. Zaman içinde kaleme alınan müstakil eserlerden bazıları ilim dallarının kurucu metinleri olarak kabul edilmiş ve daha sonraki dönemlerde te'lif edilen eserler bu metinler üzerine inşâ edilmiştir. Nitekim son dönemde yazılan şerhler, muhtelif ilimlere dair kurucu metinleri daha iyi anlamak, müellifin açıklama ihtiyacı görmediği yerleri izah etmek ve müellifin muradını en doğru şekilde ortaya koymak amacıyla kaleme alınmıştır. Şârihler, müelliflerin ifadelerini tahkîk, tenkîd ve ta'lîl etmişler; dil, belâgat ve mantık açısından itirazlarda bulunmuşlar ve dönemin ihtiyaçlarına göre tafsilatlı açıklamalar yapmışlardır. Son dönem Osmanlı âlimlerinden olan ve Osmanlı ilim geleneğinin son dönem temsilcilerinden olan Bursevî de bu silsile içerisindeki yerini almıştır.

Çalışmamızın da konusu olan İsmâil Hakkî Bursevî'nin *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*'i bu bağlamda değerlendirilmesi gereken hadis usûlü şerhlerinin en önemlilerindendir. Talebelik ve hocalık yılları Osmanlı'nın son zamanlarına denk gelen Bursevî, *Nuhbetü'l-fiker* üzerine te'lif ettiği bu eser ile kuşaktan kuşağa intikal eden şerh geleneği içerisindeki misyonunu îfa etmiştir.

Osmanlı ilim ve düşünce geleneği içinde yetişmiş olan Bursevî, ilmî ve manevî terbiyesini kendisi gibi bir Osmanlı âlimi olan hocası ve şeyhi Osman Fazlî Efendi'nin riyâsetinde tamamlamış; hadis, fıkıh, tefsir, kelâm ve tasavvuf gibi farklı tür ilimlere dair yüzü aşkın eser te'lif etmiştir. *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, *Şerhu Fıkhı'l-Keydânî*, *Rûhu'l-Beyân*, *Şerhu Şu'abi'l-îmân* ve *Şerhu Usûli'l-aşare* şerh türünde kaleme aldığı eserlerdir. Çalışmamızın konusu olan *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, Bursevî'nin ilimlerdeki yetkinliğini ve maharetini gösterdiği zengin içerikli şerhlerinden birisidir.

Eserin, *Nuhbetü'l-fiker* üzerine yapılmış olan çalışmalar arasında en mufassal şerh olarak yer almasının çeşitli sâikleri vardır. Bu sâiklerden biri olan dil ve belagata dair yaptığı tafsilatlı açıklamalar, şerhin genelinde dikkat çeken bir durumdur. Müellif, bunu gerek kendi müktesebâtından istifade ederek gerekse muhtelif ilimlere dair yazılan eserlerden iktibas yoluyla eserine kaydetmiştir. Nitekim şerhte, *Nüzhetü'n-nazar* metninde geçen 'كُنْتُ نَهَيْتُكُمْ / Size yasaklamıştım' hadisinde fiilin mazi sigada gelmesini, ezele nisbet edilen ahbârın herhangi bir zamanla mukayyed olamayacağından dolayı bu şekilde geldiğini

ifade etmiştir. Diğer bir sâik ise metin üzerine yapılan tahlillerin sadece hadis ilmine dair değil muhtelif ilimlere taalluk eden konularda da olmasıdır.

Bursevî, takip etmiş olduğu bu yöntem ile şerh türü te'lif tarzının başka bir veçhesini ve boyutunu sonraki nesillere aktarmıştır. Müellif ve eserin ehemmiyeti aynı zaman içinde karşılık bulmayabilir; kaleme alınan nice esere, müellifinin vefatından sonra itibar edilebilir. Öte yandan yazıldığı dönemden itibaren okunmuş ve okutulmuş da olabilir.⁶¹ Bursevî'nin mesela *Rûhu'l-Beyân* ve *Kitabü'l-Furuk* gibi eserleri yazıldığı dönemden kısa bir süre sonra revaç bulmuştur. Temennimiz odur ki hadis usûlüne dair kaleme aldığı *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*'i de süreç içinde ehlinin ehemmiyetinin farkına varacağı bir eser olacaktır.

2.2.2. Eserin Hadis Usûlünü Aşan Boyutu

Osmanlı ilim geleneğinde te'lif edilen eserler, konuları itibariyle hadis, fıkıh, tefsir, tasavvuf ve kelam gibi muhtelif ilimlere dair müstakil eserler olmakla birlikte müellifin te'lif tarzı, konuları tüm ilimleri kuşatan bir tasavvurla ele alış biçimi dolayısıyla farklı bir boyut kazanmıştır. XVIII. yüzyılın sonlarına doğru yaşamış olan İsmâîl Hakkî Bursevî de eserlerinde bu yaklaşımın örneklerini çokça bulabileceğimiz onlarca müelliften sadece bir tanesidir.

Her ne kadar Bursevî, Celvetiyye tarîkati şeyhi olmasının yanı sıra *Rûhu'l-Beyân* ve diğer tasavvufî eserleri sebebiyle müfessir ya da mutasavvıf olarak meşhur olsa da o, her ilimde mütebahhir; müfessir, usûlcü, fakîh, mütekellim, mutasavvıf, vâiz ve şeyhtir.⁶² İlmî şahsiyetini oluşturan müktesebâtı ile sadece bir ilimde öne çıkmamış aksine taşımış olduğu vasıflar sayesinde her türlü ilimde eser te'lif etmiş ve te'lifâtında bunu başarıyla ortaya koymuştur.

Bursevî'nin müktesebatının kuşatıcılığı göz önünde bulundurulduğunda, hadis usûlüne dair yazmış olduğu *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*'in sair alanlarda da örneklerinin çokça görülebileceği benzer eserlerinden sadece biri olduğu anlaşılabacaktır. Bir hadis usûlü şerhi

⁶¹ Zişan Türcan, *Hadis Şerh Geleneği Doğuşu Gelişimi ve Dönüşümü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011).

⁶² Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Makâlâtü'l-Kevserî* (Kahire, ts.), 419-423.

olan söz konusu eser, *Nuhbetü'l-fiker* üzerine kaleme alınan şerhlerin te'lif tarzı itibariyle en zengin olanıdır. Diğer şerhlerde, sadece hadis ilmine taalluk eden konular ele alınmış olmasına rağmen Bursevî şerhini tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, tasavvuf, belâgat ve mantık gibi birçok ilimden istifade ederek te'lif etmiş ve okuyucunun eserden istifade imkânını en üst seviyeye çıkarmıştır.

Esasen eserin, *Nuhbetü'l-fiker* üzerine yazılan şerhlerin en mufasssal olma özelliğine sahip olmasının ardında yatan bir sebep de budur. Eser sadece usûlü'l-hadîse dair kaleme alınan *Nuhbetü'l-fiker* ve *Nüzhetü'n-nazar*'ı şerh etmemiş; şerh esnasında herhangi bir ilimle alakalı olan konulara da temas etmiş ve ancak kendi alanı üzerine kaleme alınan kaynaklarda bulabileceğimiz bilgilere eserinde yer vermiştir. Söz konusu durum da eseri sadece bir hadis usûlü şerhi olmaktan çıkarmış, muhatabın eseri mütalaa ettiğinde Arap dili ve belâgatının yanı sıra muhtelif ilimlere dair birikimini arttırmasına da imkân sağlamıştır.

Şerhu Nuhbeti'l-fiker'in bu tasavvur ile te'lif edilmesi ilk kez Bursevî'nin yaptığı bir şey değildir. Aksine Osmanlı ilim geleneği ağırlıklı olarak bu usûl tasavvuru üzerine inşâ edilmiştir. Asırlara dayanan bu gelenek, kendi iç bütünlüğünü oluşturmuş; bir sonraki kuşak bir öncekinin te'lif tarzını ya takip etmiş ya da kendi süzgecinden geçirerek olgunlaştırmış; bu yöntem de şerh edilen eseri daha iyi anlama ve kavramayı sağlamış ve küllî bir bakış açısı ile ele alarak eseri başka bir boyuta taşımıştır. Bu sayede okuyucu, herhangi bir ilim dalı ile meşgul iken de genel anlamda bir ilim tasavvuruna sahip olma imkânı elde etmiş olmaktadır.

Nitekim İbn Hacer de kendi döneminde mantık ve usûlü'l-hadîs arasındaki ilişkiyi fark etmiş, *Nuhbetü'l-fiker*'i te'lif ederken mantık ilminden yararlanmış; ıstılahlar arası ilişkiyi mantık ilmi üzerinden kurmuş, taksimleri mantık ilminin öncüllerini dikkate alarak yapmıştır. Bursevî de, İbn Hacer'in takip ettiği bu yöntemi izlemiş, eseri üst düzeye taşıyarak kaleme aldığı *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*'de mantık ilmine dair birikimi sonuna kadar eserine yansıtabilmiştir. Bu durum hadis usûlü şerhinin sadece mantık ilmi üzerinden müşahade edilen kısmıdır. Benzer bir bakış açısıyla eser dikkatli bir şekilde tetkik edildiğinde burada olduğu gibi diğer ilimlerin birikimini şerhe yansıtmada da son derece başarılı olduğu hemen anlaşılabacaktır.

Şerhin bu bakış açısı ile kaleme alınması sanıldığıının aksine eseri bir usûlü'l-hadîs eseri olmaktan çıkarmaz; aksine hadis ilminin cihet-i vahdesi itibariyle diğer ilimler arasındaki ilişki dikkate alınarak te'lif edildiğini ortaya koyar. Nitekim Bursevî'nin bu tasavvuru, sadece *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*'de değil, muhtelif ilimlere dair kaleme aldığı diğer eserlerinde de müşahade edilmektedir.

Özellikle günümüzde, ilimler arası ilişkileri dikkate almadan te'lif edilen hadis usûlü eserlerinin yaygınlığı dolayısıyla, şerh sürecinde sadece usûl konularını beyânı esas alan yaklaşım hâkim hâle gelmiş, buna karşı, çalışmamız vesilesiyle işaret edilen hususlar 'hadis usûlünü aşan' bir durum olarak algılanmıştır. Oysa, hadis usûlünün dar anlamının esas alınması, bu ilim dalının muhtevasını bir bilgi konusu olarak algılama sonucunu hâsıl edecek ve usûlü'l-hadîs ilmi okuyucu nezdinde câzibesini kaybedecek, usûlün okuyan üzerinde insicamlı ve tutarlı düşünme melekesini geliştirme potansiyelini uzaklaştıracaktır.

İşaret edilen, hadis usûlünün bir bilgi konusu olarak kalma ihtimali, ilim dallarının tanımı, gayesi, makâsı, mesâili ve hâtimesiyle cihet-i vahdesinin tespit edilip sınırlarının çizildiği muhtasar metinler bağlamında söz konusu olabilir. Ne var ki, bu durum özellikle bu metinlerin şerhi esnasında işaret edilen hususların daha iyi idrak edilmesi için metnin üst dilinin, küllî tasavvurunun ve ilimler arası insicamının keşfiyle elde edilmesi, muhtemel anlam derinliklerini fark etmeye mâni değildir.

Bu çalışmada *Şerhu Nuhbeti'l-fiker* bağlamında te'lif esnasında gözetilmeye çalışılan üst dil, küllî tasavvur ve ilimler arası insicam, özellikle kuşatıcı bir bakış açısıyla keşfedilmeye çalışıldığında fark edilebilecektir. Osmanlı ilim tasavvurunun alan ve metinler arası mukayese ile keşfine yönelik bir yaklaşım üst dili, tasavvuru ve insicamı müşahedeyi mümkün kılacaktır. Kanaatimizce mevcut haliyle akademik çalışmaların, çok dar alan üzerinden gelişen tetkik ve derinleşme alışkanlığı, çalışma boyunca işaret edilen hususları fark etmeyi engellemiş; İbn Hacer, Cürcânî, Molla Fenârî ve Bursevî gibi pek çok ilmî tasavvurun bütünlüğüne hâkim âlimin eser te'lif etmedeki zenginliğine işaret edilmekle birlikte bunların her birinin üst dil, küllî tasavvur ve ilimler arası insicam konusundaki müsterekliklerine odaklanılmamıştır.

2.3. ESERDE TAKİP EDİLEN ŞERH YÖNTEMİ

Bursevî, *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*'de Osmanlı ilim geleneğinde yaygın biçimde tatbik edilegelen şerh yöntemini izlemiştir. Buna göre şerhlerde, şerhe konu edilen asıl metne, açıklanmak üzere şerh metninin içinde yer verilir. Bu şekilde şerh ile metin anlamlı bir insicam arz edecek bir iç bütünlük ile aynı metin içerisinde birleştirilmiş olur. Muhtasar metin şerhe konu edildiği gibi, muhtasar bir metni şerh eden şerh metni de asıl metin yerine geçip, başka bir şerhe konu teşkil edebilir. Hâşiye ve ta'lik türü eserler ise, herhangi bir metnin tamamı yerine belirli kısımlarının veya konularının açıklanması düşüncesiyle kaleme alınan eserlerdir. İlimlerin, kendi iç bütünlüğünün bozulmadan belirli konulara dair tetkikâtla derinlik kazanması yoluyla genişlemesine ve muhteva zenginliğine kavuşmasına imkân veren hâşiye yazma geleneği, Osmanlı ilim tasavvuru bütünlüğüne yönelik olumsuz bakış açısından nasibini almış ve şerhler gibi hâşiyelerin de hep aynı bilgileri tekrar ettiği ithamına maruz kalmıştır.

2.3.1. Hadis Usûlü Şerhlerinde Takip Edilen Yöntem

Şerhler, bir ilim dalında daha ziyade meşhur muhtasar metinler üzerine kaleme alınan; şerhe konu olan metni anlaşılır kılmak, müellifin muradını ortaya koymak, muğlak ifadeleri açıklamak, eksik kısımları tamamlamak, müşkil lafızları izah etmek ve hatalara işaret etmek amacıyla te'lif edilen eserlerdir.

İslâm ilim geleneğinde şerhler farklı mahiyetlerde olabilir. Kâtib Çelebi'nin şerhleri şekil itibariyle dikkate alarak yaptığı taksime göre⁶³, İbn Hacer'in *Nuhbetü'l-fiker*'i ve *Nüzhetü'n-nazar*'ı üzerine kaleme alınan şerhlerin genellikle metin ve şerhin birbirine katıldığı ve aynı metin içerisinde anlam bütünlüğü teşkil edecek şekilde yapılan şerh kategorisine dahil olduğu görülmektedir. Şerhler te'lif edilirken bir usûlü'l-hadîs muhtasarı olan mezkûr metin, hadis ilminin konularının çerçevesi dışına çıkılmadan ele alınmış, anlaşılması güç kısımlar açıklanmış ve metin daha anlaşılır kılınmıştır. Nitekim birkaç şerh tetkik edildiğinde aralarındaki te'lif üslûbu farklılıkları hemen dikkat çekecektir.

⁶³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Sedat Şensoy, “Şerh”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, ts.

Şârih, metni şerh eden farklı bir kişi olabildiği gibi bizzat eseri te'lif eden müellif de olabilir. Nitekim İbn Hacer kendi eseri olan *Nuhbetü'l-fiker*'i *Nüzhetü'n-nazar* adıyla kendisi şerh etmişken, oğlu Kemâlüddîn el-Askalânî'nin (v. 906/1501) *Neticetü'n-nazar*'ı, muasırı Kemâlüddîn Muhammed b. el-Hasen b. Yahya eş-Şümunnî'nin (v. 821/1418) *Neticetü'n-nazar*'ı, Ali el-Kârî'nin (v. 1014/1605) *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker fî mustalahâti ehli'l-eser*'i, Abdurraûf el-Münâvî'nin (v. 1031/1622) *el-Yevâkît ve'd-dürer*'i, Muhammed b. Abdülhâdî es-Sindî'nin (v. 1138/1726) *Behçetü'n-nazar 'alâ Şerhi Nuhbeti'l-fiker*'i ve İsmâîl Hakkî Bursevî'nin (v. 1137/1735) *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*'i eserin müellifi tarafından değil başka müellifler tarafından şerh edilmiştir.

Bu şerhler arasında Bursevî'nin şerhi ayrı bir öneme sahiptir. Özellikle Arap dili ve belâgatına dair yapmış olduğu tahliller, ta'liller ve itirazlar eserin kıymetini arttırmış; *Nuhbetü'l-fiker* ve *Nüzhetü'n-nazar* metinlerini daha doğru anlamayı sağlayacak katkılar sağlamıştır. Ayrıca diğer şerhlerin yanı sıra muhtasar metinler sadece usûlü'l-hadîs cihetinden ele alınmamış aksine bir hadis usûlü şerhinde muhtelif ilimlere de yer verilerek ilimler arası insicâm ve Osmanlı ilim geleneğinin özünü oluşturan küllî bakış açısı ile metinler şerh edilmiştir.

İbn Hacer'in *Nuhbetü'l-fiker* ve *Nüzhetü'n-nazar* adlı eserleri üzerine yapılan şerhleri geneli itibariyle tetkike tabi tutulduğunda; isnad ve ricâle yönelik açıklamaları esas alan, tasavvufî bilgilere yer veren, sarf ve nahiv bilgilerini vermeyi önceleyen, ibareyi anlaşılır kılmayı hedefleyen, müellifin dil ve mantık hatalarını tashihi önceleyen ve kuşatıcı bir tarzda bütün ilmî birikimini sunmayı gaye edinen zengin içerikli şerhler olarak nitelendirmek mümkündür.

Bir eseri şerh etme düşüncesi, sadece kendisinden o esere bir şerh yazmasının talep edilmesinden dolayı değil, her zaman bir ihtiyaca binaen gerçekleşmiştir. Daha ziyade asıl metni tashihe odaklanan şerh ve hâşiyelerin, ibaredeki kapalı hususları açma, müelliften kaynaklanan hataları düzeltme, başka bir ilmin alanına girmesi dolayısıyla yer verilmeyen temel bilgilerin eklenmesi, eserin tertibindeki düzenleme kusurlarını giderilmesi, ifade ve te'lif tarzının gözler önüne serilmesi ve illetlerinin beyanı, yoruma muhtaç olan mecâzî ifadelerin izahı, bazı yanlışlık ve eksikliklerin giderilmesi gibi hususlarda açıklama ihtiva ettikleri görülmektedir. İbn Hacer'in *Nuhbetü'l-fiker* ve

Nüzhetü'n-nazar'ın metinleri, işaret edilen hususlarda tashih içeren pek çok şerh ve haşiyeye esas teşkil etmiştir. Özellikle, aynı bilgilerin tekrar edildiği gibi bir yanılğı ve ön kabul dolayısıyla, akademik çalışmalarda haşiyelere yeterince ehemmiyet atfedilmemesi, söz konusu hususlarda zengin bir muhtevaya sahip olan usûlü'l-hadîs eserlerinden istifadenin önüne geçmiştir.

İşaret edilen hususlar dikkate alınarak belli başlı şerh ve hâşiyeler tetkik edildiğinde; sözgelimi, İbn Hacer'i 'ilelü'l-ahbârın feylesof ve tabîbî'⁶⁴ olarak nitelendiren Muhammed b. el-Hasen eş-Şümunnî'nin (v. 821/1418) *Netîcetü'n-nazar Şerhu Nuhbeti'l-fiker*'i daha İbn Hacer henüz *Nüzhetü'n-nazar*'ını kaleme almadan te'lif edilmiş bir eserdir. İbn Hacer'in muâsırı olan Şümunnî, mübtedî'lerin anlama kapasitesinden çok yüksek bir ibareyle kaleme alındığı ve onu şerh eden bir eser bulunmadığı için eserin zamirlerinin açılmasına, gizli hazinelerinin keşfinin önündeki engellerin kaldırılmasına imkân sağlamak için şerh yazdığını ifade etmiştir.⁶⁵

İbn Hacer'in talebesi İbnü Ebî Şerîf diye meşhur Ebu'l-Me'âlî Kemâlüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ebû Bekr el-Mürri el-Makdisî (v. 906/1500) tarafından kaleme alınan *Hâşîye ala Nüzheti'n-nazar*'da İbn Hacer'in ifadesinden sonra zaman zaman 'doğru ifade şöyle söylemesi idi' tarzında veya 'şöyle söylemesi gerekirdi' şeklinde tashihlerde bulunmuştur. Ancak, yine de İbnü Ebî Şerîf'in haşiyede yaptığı açıklamaların çoğunlukla ibarelerin doğru anlaşılmasına yönelik olduğu görülür. Ayrıca, hadis ıstılahlarını taksîmâta tabi tutarken mantık ilmine dair beş tümele (cins, nev', fasl, hâssa ve 'araz-i 'âmm) yer verilmiş, bu tür terimlerin kullanılmasının tarif maksatlı değil taksim maksatlı olduğunu ifade etmiştir.⁶⁶

Bir başka *Nüzhetü'n-nazar* şârihi Hanefî âlim İbnü'l-Hanbelî diye meşhur Radiyyüddîn Muhammed b. İbrahim el-Halebî (v. 971/1563) *Minehu'n-nuğbe alâ Şerhi'n-nuhbe*'de, geçmiş ulemânın birikiminden istifade etmesi yanında, Allah Teâlâ'nın lütfu ile ilk defa

⁶⁴ Kemâleddin Muhammed b. Bedreddin Hasan b. Ali Şümunnî, *Netîcetü'n-Nazar fî Şerhi Nuhbeti'l-Fiker* (Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 00370-002).

⁶⁵ Şümunnî, *Netîcetü'n-Nazar fî Şerhi Nuhbeti'l-Fiker* (Laleli, 00370-002), 39.

⁶⁶ Ebu'l-Me'âlî Kemâleddin Muhammed b. Muhammed b. Ebû Bekir el-Mürri el-Makdisî İbn Ebû Şerîf, *Hâşîye ala Nüzheti'n-Nazar fî Tavzîhi Nuhbeti'l-Fiker* (Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa, 00157-003), 61-76.

kendisinin keşfettiği manaları ilave etmek suretiyle bir şerh yazma düşüncesi ile eserini kaleme almış ve eserinde bu sebeple lügat, nahiv, belâgat, tarih ve tabakata dair bilgilere yer vermiştir. Özellikle İbn Hacer'in açıklama ihtiyacı duymadığı hadis ıstılahlarını açıklamış, onun anlaşılması zor olduğu halde açıklamadığı yerleri, gereksiz hazfettiği veya ilave ettiği ifadelerindeki zafiyetleri beyan etmiştir.⁶⁷ İbnü'l-Hanbelî'nin şerhi hacim itibariyle kısa olsa da Bursevî'nin *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*'ine benzer bir yöntemle çok farklı ilim dallarına ait bilgilerden istifade ederek te'lif edilen bir şerhtir. Nasıl ki Bursevî *Nüzhetü'n-nazar*'ı da şerh etmesine rağmen eserine *Şerhu Nuhbeti'l-fiker* adını vermişse diğer şârihler de isimlendirmede aynı yöntemi takip etmiştir.

Özellikle İbn Hacer'in eserine yönelttiği tenkitleri dolayısıyla tanınan meşhur Hanefî âlim Kâsım b. Kutluboğa b. Abdullah el-Cemâlî'nin (v. 879/1474) hocası İbn Hacer'in *Nuhbetü'l-fiker* ve *Nüzhetü'n-nazar*'ı üzerine kaleme aldığı *Hâşiyetün 'alâ Şerhi'n-Nuhbe*'de takip ettiği açıklama yöntemi ise büyük ölçüde ibare zafiyetleri, dil kullanım yanlışlıkları, mantık hataları, taksîm ihlalleri, yakîn ve zan tasavvuru ile ilgili düşünme kusurları ve bilgi yanlışlıklarına odaklanma şeklinde tezâhür etmektedir.⁶⁸ Bu yönüyle kendisinden sonraki şerh ve haşiyelere de kaynaklık etmiştir.

Nuhbetü'l-fiker ve *Nüzhetü'n-nazar* üzerine eser te'lif eden bir başka âlim İbrâhim b. Süleymân el-Halebî el-Kürdî el-Kâdirî (v. 1071/1660) ise *Hâşiyetü alâ Şerhi Nuhbeti'l-fiker*'de genellikle nahiv ve sarf yönünden açıklamalarda bulunmuş, yanlış anlaşılması muhtemel yerlerde açıklamalar ve tashihler yapmış, İbn Kutluboğa'nın *Hâşiyetü*'sinden de istifade ederek eleştirilerde bulunmuş, yer yer onun tenkitlerini de değerlendirmeye tabi tutmuştur. Ne var ki, eser kısa bir haşiyet olması hasebiyle Bursevî'de görüldüğü üzere bütün ilimleri kuşatan bir nazarla yazılmamıştır.⁶⁹

Meşhur muhaddis ve sûfî Abdurraûf el-Münâvî (v. 1031/1622) *el-Yevâkîf ve'd-dürer fî Şerhi Nuhbeti'l-fiker*'de *Nüzhetü'n-nazar*'ı şerh etmiş; İbn Hacer'in *Nuhbetü'l-*

⁶⁷ Ebû Abdullah Radiyyüddin Muhammed b. İbrâhim b. Yusuf el-Halebî et-Tâdefî el-Hanefî el-Kâdirî İbnü'l-Hanbelî, *Minehu'n-Nuğbe alâ Şerhi'n-Nuhbe* (Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 02970-002), 06-24.

⁶⁸ Ebu'l-Adl Zeynüddin Kâsım b. Kutluboğa b. Abdullah el-Kâhirî el-Cemâlî es-Sûdûnî İbn Kutluboğa, *Hâşiyetü alâ Şerhi Nuhbeti'l-Fiker* (Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 00336), 02-20.

⁶⁹ İbrâhim el-Kürdî, *Hâşiyetü alâ Şerhi Nuhbeti'l-Fiker* (Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, B813/3), 49-74.

fiker'indeki ifade zafiyetlerini tashih etmiş, düzeltilmesi uygun olan yerleri düzeltmiş, tenkit edilmesi gereken yerleri tenkit etmiş, yer yer yapılan taksîmâta itiraz etmiş, 'bu tabir doğru değildir' 'doğru olan şöyle denilmesidir' gibi ifadeler kullanmıştır. Ayrıca Münâvî, İbn Hacer'e yönelik eleştirileri de mütalaa etmiş, Kâsım b. Kutluboğa, İbnü Ebî Şerîf ve Bulkînî gibi kendisinden önceki şerhlerden bu hususta istifade etmiştir. Münâvî, sadece *Nuhbetü'l-fiker*'i şerh etmesine rağmen *Nüzhetü'n-nazar* şerhlerinin hacmini ve muhteva zenginliğini aşan bir boyutta hayli geniş bir şekilde ve mantık ilminin gereği olan açıklamalara tafsilatlı denilebilecek ölçüde yer vererek ve metni anlaşılır hâle getirerek eserini te'lif etmiştir.⁷⁰

Son olarak, Ebû Abdillâh Muhammed b. Cemâlüddîn Abdullah b. Ali el-Haraşî el-Buhârî'nin (v. 1101) *Müntehâ'r-ruğbe fî halli elfâzi'n-Nuhbe*'si, her iki eser üzerine yazılan şerhlerin İsmâîl Hakkî Bursevî'den sonraki en geniş şerhi sayılabilecek mahiyettedir. Müellif, kendi zamanına kadar te'lif edilmiş bulunan ve yukarda zikri geçen şerh ve haşiyelerden istifade etmiştir. Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer el-Bikâî'nin (v. 885/1480), İbn Kutluboğa'nın (v. 879/1474), Ali el-Uhurî'nin (v. 1066/1656) ve müellifin hocası İbrahim el-Lekânî'nin (v. 1041/1632) *Nüzhetü'n-nazar* üzerine yazdıkları eserlerden istifade ederek hayli geniş bir eser te'lif etmiştir. Müellif, hâşiyesinin başında 'okuyucuyu başka te'liflerden müstağni bırakacak derecede yeterli ve geniş bir eser' yazdığını ifade etmiştir. Eserinde, İbn Hacer'e yönelik eleştirilere yer verdiği gibi kelâmî ve mantıkî konulara açıklık getirmiş, sarf ve nahiv konularını dikkate alarak eserini kaleme almış, eserin hacmi göz önünde bulundurulduğunda hayli geniş bir ilim dalı grubunun birikimine müracaat ederek konuları izah etmiştir.

Özellikle, İsmâîl Hakkî Bursevî'nin *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*'i ile mukayese edilecek olursa yukarıda muhtevasına işaret edilen şerhler, hâssaten usûlü'l-hadîse dair bir eser te'lif etme düşüncesiyle yazılmamış, daha ziyade ulûmu'l-hadîs veya mustalahu'l-hadise dair birer eser olma vasfına sahip diye nitelendirilme ihtimalinden öteye geçememiştir.

⁷⁰ Zeynüddin Muhammed b. Tâculârifin b. Ali el-Kâhirî el-Haddâdî Abdurra'ûf el-Münâvî, *el-Yevâkîf ve'd-Dürer Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker* (Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla, 00326-003), 28-159.

2.3.2. Hadis Usûlü ile Diğer İlimlerin Ortak Zemini

İşaret edilen şerh ve hâşiyelerin büyük çoğunluğu kısmen de olsa hadis ilmi yanında farklı ilimlerden istifade edilmek suretiyle kaleme alınmıştır. *Nuhbetü'l-fiker* ve *Nüzhetü'n-nazar*'ın müellifi İbn Hacer el-Askalânî'nin (v. 852/1449) eserlerini te'lif ettiği dönemlere tekâbül eden Osmanlı ilim tasavvurunun teşekkül döneminden olgunluk dönemine kadar elde ettiği ilmî ve irfânî birikim ve asırlar boyunca nesilden nesile aktardığı tecrübe ve kazanımlar, öncesi ve sonrası arasındaki halka inkıtâ'a uğramadan her dönemde yeni bir boyut kazanmış; temelleri, kaideleri, usûlleri belli olan bir ilim geleneği oluşturmuştur. Bu gelenek içinde yüzlerce çok yönlü, mütebahhir, âlim ve ârif kimse yetişmiştir.

Bu ilim tasavvuru ile yetişen şahsiyetlerden biri de İsmâîl Hakkî Bursevî'dir. Osmanlı'nın son dönemlerinde yaşamış olan Bursevî'nin bu gelenekten beslenen bir âlim olarak ilmî hayatı ve te'lifâtı incelediğinde kendisinde geleneğin tezâhürleri açıkça görülecektir. Çalışmamıza medar olan hadis usûlüne dair kaleme aldığı *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, örneklerini çokça görebileceğimiz eserlerinden sadece bir tanesidir. Bursevî'nin diğer eserleri de üst dil, tasavvur ve iç insicâmı yönüyle tetkik edildiğinde kadîm Osmanlı ilim geleneğinin müktesebâtına sahip olduğu anlaşılabacaktır.

Modern dönem ilim tasavvuru ile Osmanlı ilim geleneği mukayese edildiğinde iki geleneğin birbiriyle önemli ölçüde ayrıştığı gerçeği bu çalışma vesilesiyle de ilk müşahade edilen husustur. İki yaklaşım arasındaki en önemli fark, ilimler arasındaki küllî tasavvura bakıştaki farklılaşmada kendini gösterir. Osmanlı ilim geleneği ayrı ayrı İslâmî ilimlere yoğunlaşmadan önce âlet ilimlerini ve usûl ilimlerini incelemekle, ilimle meşgul olan herkesin asgarî dil ve alan alt yapısını oluşturmayı hedeflemiştir. Kabiliyeti olan herkes, bu birikime sahip olarak tedris ve te'lif sürecinde bu birikimi hakkıyla farklı alanlara yansıtabilmiştir.

Asırların birikimiyle ulaşılan usûllerin insicamlı bir bütünlüğe kavuşması, tutarlı bir düşünce ve duruşun temini ayrıca usûlü'l-hadîs ile diğer usûllerin insicâmı, yani gerektiği yerde farklı usûllerin birikiminden istifade edecek bir iç bütünlüğe kavuşması, günümüzde yaygın biçimde ilim çevrelerini kuşatan inhisarcı bakış açısı sebebiyle fark edilmesi imkânsız hâle gelmiştir.

Küllî tasavvur ve muhtelif usûllerin insicâmı, seçmeci ve üstten bakış açısını esas alan tavırlar sebebiyle fark edilememektedir. Oysa, usûlün insicâmının fark edilmesi durumunda elde edilen en önemli kazanım, usûl karmaşasına veya eklektik usûl denemelerine meydan vermemesidir. Modern çağın en önemli vasfı olan seçmeci ve dışardan yaklaşımın beraberinde getirdiği sorunlar, bu sayede bertaraf edilmiş olacaktır.

Batı esaslı ilim tasavvurunun bir başka vazgeçilmez özelliği ‘alan uzmanlığı’ öncelikli tetkik, çoğu kere kişiyi alanlar arası ilişkiyi görmekten müstağni kılacak bir alışkanlığa kapı aralamakta, bu sebeple Osmanlı ilim geleneğinin çalışmamız boyunca savunulan temel özelliklerinin fark edilmesini de engellemektedir. Hiç şüphesiz bir ilim dalının diğerinden müstağni kalması ilmî derinliğe ve özgünlüğe manidir.

Nuhbetü’l-fiker ve *Nüzhetü’n-nazar* şerh ve haşiyeleri üzerinde yaptığımız mukayeseli tetkikler göstermiştir ki muhtasar eserler alanı ve alanlar arası insicâmı soyut bir şekilde gösterirken şerhler, ihtiva ettikleri muhteva zenginliği dolayısıyla bunu daha çok görünür kılmışlardır. Özellikle İsmâîl Hakkî Bursevî’nin *Şerhu Nuhbeti’l-fiker*’i gibi geniş eserler küllî tasavvurun ve ilimler arası insicâmın en derinlikli şekli ile görüldüğü kaynaklardır. Yukarıda muhtevalarından kısaca bahsedilen hâşiyelerde ise şerhlerden farklı olarak daha ziyade tespit edilebilen ifade zafiyetleri ve ibare hataları tashih edilmiş, muhaşşinin birikimi eser üzerinden usûle daha eleştirel bir gözle yansıtılmıştır.

Usûllerin te’lif tarzları üzerinden yapılacak ayrıntılı tetkikler, te’lif edilen eserlerin üst dilinin tespitine imkân vereceği gibi bunun aksi olarak her bir usûlün kendi konu çerçevesi ve ıstılahları arasında sıkışıp kalmasına da mâni olacaktır. Usûl ve onunla ilgili hususların okunmasından maksat, okuyucuda usûle dair bilgi birikimi hasıl etmek yerine usûl melekesi oluşturmak ise, kişinin usûlün kendi içindeki iç örgüyü fark etmesi ve diğer usûllerle konu birlikteliğinin bulunduğu yerlerde usûller ve ilim dallarıyla ortak bir düşünüş biçimi hâsıl etmesi öncelikli gaye olmalıdır.

Bugün büyük ölçüde ilim dalları bağlamında alan içi ve alanlar arası üst dilin, küllî tasavvurun ve iç bütünlüğün fark edilmemesi, her ne kadar alan uzmanlığı belirli ölçüde derinleşmeye imkân vermişse de bu çalışmada işaret edilen hususların ihmâl edilmesine neden olmuştur. Ayrıca bu bağlamda şuna da işaret edilmelidir ki, konuların kronolojik bir çizgi üzerinden incelenme yanlışlığına düşmeden konu bütünlüğü ve soyut düşünce

bağlamında tetkik edilmesi durumunda ilim gelenekleri, fikrî çizgi farklılaşmaları, şârih veya muhaşşîlerin temsil ettiği fikrî gelenekler, müellifin kuşatıcı ilim tasavvuru ve diğer alan ve usûllere vukûfiyeti gibi pek çok ayrıntının tespit edilmesinin önüne geçecektir.

Şu hâlde, usûlü'l-hadîs başta olmak üzere, hiçbir ilim dalı veya hiçbir usûlün diğerinden müstağni kalması düşünülmemelidir. Aksine, kendi değerler dizinimizi terk edip popüler modern tasavvurların etkisi altına girmemiz ve ilim geleneğimizi dışlayıcı ve dışardan bir gözle değerlendirmemiz ile neticelenecektir. İslâm ilim geleneğinin modern çağda sınandığı en büyük zorluk da bu imtihandır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ŞERHU NUHBETİ'L FİKER VE USÛL TASAVVURU

3.1. DİLBİLİM VE EDEBİYAT

Şerhu Nuhbeti'l-fiker'in te'lifi esnasında sürekli akılda tutulan en dikkat çekici özelliklerden birisi, kelime ve ıstılahların anlam derinliklerine, belâğî inceliklerine ve zenginliklerine dair verilen açıklamalardır. Beyânın/ ifade gücünün kişi üzerinde büyüleyici bir tesir bıraktığını ifade eden Sevgili Peygamberimizin hadîs-i şerîfine uygun biçimde İsmâîl Hakkî Bursevî, bu konudaki katkılarını sadece hadis usûlü bağlamında değil, sair ilim dalları çerçevesinde de sürdürmüştür. Bursevî'nin edebî kişiliğine dair çalışma yapan akademisyenler de onun bu yönüne dair zengin bir müktesebâtının bulunduğunu ifade etmişlerdir.

Eseri te'lif ederken dilbilgisine dair tafsilatlı açıklamalar yapan Bursevî'nin, şerh esnasında bazen muhtelif eserlerden istifade ettiğini bazen de iktisâb ettiği mevcut dil bilgisi birikiminden yararlandığı daha önce de ifade edilmişti. Bursevî'nin yapmış olduğu bu açıklamalar, eseri daha iyi anlamamıza imkân vermiş; sadece eser özelinde değil aksine zihnimizde bulunan herhangi bir kelimenin muhtemel manalarından hangisinin doğru tercih olabileceğini gösteren bir usûl ile şerhi kaleme almış ve bunu istifadeye medar olacak şekilde eserine yansıtmıştır.

Hiç şüphesiz, kurucu metinler üzerine yapılan şerhlerin, açıklamaya medâr olan esere ilk akla gelen asıl katkısı, onun iştikâkı yönüyle kelimelere yaptıkları açıklamalarıdır. Şerhe ihtiyaç duyan bir talebenin asıl metni doğru anlamasını sağlayacak bu tür kelimenin kökü ve lafzî anlamları, ilk öğrenilmesi gereken hususlardır. Bursevî'nin *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*'de en başarılı şekilde ortaya koyduğu lafzî ve lügavî hakikat, özellikle onun *Kitâbü'l-Furûk*'ta kelimelerin anlamları ve yakın kelimelerin farklılaşması üzerine yaptığı açıklamalar, *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*'de de büyük bir başarıyla sürdürülmüştür. Öte yandan, kelimenin lügavî anlamı ve zenginliği ortaya konulduktan sonra ıstılâhî anlamına

işaret edilmesi ve iki anlam arasında kurduğu bağ, metnin anlaşılabilirliğini teminde büyük kolaylık sağlamıştır.

Söz gelimi Ebû Mansûr Mevhûb el-Cevâlikî'nin (v. 540/1145) *el-Mu'arreb mine'l-kelâmi'l-a'cemî alâ hurûfî'l-mu'cem* adlı eserinden iktibasla 'أستاذ/üstad' kelimesinin Arapça olmadığını, sanatında mahir olan kişilere üstad denildiğini, bu kelimenin cahiliye şiirinde bulunmadığını, eğer kelime Arapça olsaydı 'ستذ' kökünden müştâk/türetilmiş olması gerektiğini ve bunun da Araplar tarafından maruf olmadığını ifade etmiştir. Nitekim *el-Kâmusü'l-muhît* müellifi Fîrûzâbâdî'nin sin ve zel harfinin Arapça bir kelimeye bulunmadığı sözü de bu görüşü desteklemektedir. İbn Kemâl'e nispet edilen görüşe göre de üstad kelimesi mürekkebe acem bir lafızdır. Aslı Farsça 'أُشْتُ /kitap' ve 'ذُ/sahip' kelimeleri olup manası da kitap sahibi kişi demektir. Öğretmen için kullanılarak alem isme dönüşmesi sebebiyle kelimenin dâl harfi ile kullanımı yanlış ve değiştirilmesi asla caiz değildir. Ayrıca أَشْتُ veya 'أُشْتُ' kelimesinin İbrahim aleyhisselâmın sahîfelerinin (صحف إبراهيم) tefsiri manasına geldiğini söyleyen Bursevî, Zend ve Pâzend'in bu sahifelerde iki kitabın ismi olduğunu fakat bunun Farsça lûgat kitaplarında bulunmadığını, kelimenin aslına en yakın kelime olan ذو/sahip kelimesinden müştâk olduğu kabul edilse bile, onu bir takım i'lâl kullarına tabi tutarak izah etmenin mümkün olmadığını beyân etmiştir.⁷¹

Müellifin *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*'de dilbilime dair inceliklere temas ederken alanın temel kaynaklarına da atıfta bulunmuştur. Söz gelimi *Nüzhetü'n-nazar*'da geçen haşyet kelimesini açıklarken Ebû Hilâl el-Askerî'nin (v. 400/1009) *el-Furûku'l-Lugaviyye* adlı eserinden istifade etmiş, benzer manaya gelen havf kelimesi ile farkını açıklamıştır. Havf kelimesini mekrûh ve ona benzer şeylerle alakalı olduğunu söyleyen el-Askerî, benzer manaya gelen haşyet kelimesinin ise kerîh görülen/hoş karşılaşılmayan şeyleri ortadan kaldırmakla alakalı olduğunu ve bu sebeple havf kelimesinin mekrûh kabilinden haşyet olarak isimlendirilemeyeceğini ifade etmiştir. Konuyu ayetten istişhad ederek ele alan el-Askerî havf kelimesi için 'يَخَافُونَ رَبَّهُمْ مِنْ فَوْقِهِمْ' /Üstün olan Rablerinden korkarlar' şeklindeki en-Nahl suresi 50. ayetine işaret etmiş; haşyet kelimesi için ise 'وَيَحْشَوْنَ رَبَّهُمْ'

⁷¹ *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, 49a-50b.

وَيَخَافُونَ سُوءَ الْحِسَابِ/Rablerinden sakınan ve kötü hesaptan korkan kimselerdir’ şeklindeki er-Ra‘d suresi 21. ayetini örnek vermiştir.⁷²

Bursevî’nin manaları yakın olduğu için birbirleri yerine kullanılan kelimeleri ve hangi kelimenin tercih edilmesinin daha doğru olduğunu açıkladığı diğer bir kelime çifti de cümle ve kelâm kelimeleridir. Teftâzânî’nin (v. 792/1390) *el-Mutavvel* adlı eserinden iktibasla; isnâd-ı aslîyi ihtiva etmesi sebebiyle cümlelerin kelâmdan daha umumî olduğunu ifade etmiştir. Zira kelâm, maksûdün lizâtihî olan isnâd-ı aslîyi içerirken, cümle maksûdün lizâtihî olanı içereni de içermeyeni de ifade etmek için kullanılır. Söz gelimi, fâiline izâfe edilmiş masdar veya ism-i fâil bir isnâd ihtiva etmekle birlikte, isnâdı aslî isnâd olmadığı için kelâm da değildir cümle de değildir. Oysa haberdeki isnad böyle değildir. Zira haberdeki isnad herhangi bir şeye tâbi olarak gerçekleşen bir isnâd değil, başlı başınadır. Bu sebeple de haber, sıfat, hâl, şart, sıla vb. gibi ifadeler kelâm olmamakla birlikte cümledirler.⁷³

Şerh esnasında, metinde kullanılan sözcüklerin asıllarına da yer veren Bursevî, لَيْسَ kelimesinin nefyeden fiil-i mazi ve kelimenin aslının ikinci harfin kesrası ile olduğunu fakat istiskâl sebebiyle cezimlendiğini, fiil-i mazi olarak hal için kullanıldığında da kelime çekilmediği için harfin elife kalbedilmediğini ifade etmiştir. Ayrıca ed-Dülcî’nin *Şerhü’ş-Şifa*’sında da yer alan bilgilere göre leyse kelimesi ضَرَبْتُ ضَرْبًا ضَرْبًا fiilinde olduğu gibi çekilmese de onun hükmünün fiil olduğu şeklindedir. Nitekim Seyyid Şerif Cürcânî de leyse kelimesinin aslının لَا أَيْسُ olduğunu, الْأَيْسُ kelimesinin mevcûd bir şeyin ismi anlamına geldiğini ve لَا أَيْسُ denildiğinde de manasının nefy ifade ettiğini, daha sonra kullanımının çoğalması sebebiyle elifin hazfedildiğini ve geriye leyse kelimesinin kaldığını söylemiştir.⁷⁴

Bursevî’nin *Şerhu Nuhbeti’l-fiker*’de anlam inceliklerine işaret ederken İbn Hacer’in ‘ihvandan bazıların/بعض الإخوان’ talebi üzerine kendi eserini şerh etmeye karar verdiğini ifade ederken kullandığı ‘ihvân/kardeş’ kelimesini, “aslî anlamı itibariyle ana-baba,

⁷² *Şerhu Nuhbeti’l-fiker*, 385b.

⁷³ *Şerhu Nuhbeti’l-fiker*, 227ba.

⁷⁴ *Şerhu Nuhbeti’l-fiker*, 156b.

ikisinden biri vasıtasıyla doğum yoluyla veya süt kardeşliği yoluyla aralarında müştereklik bulunan kişi” şeklinde tanımlamış, mecâzî olarak, kabile, din, meslek, muamele ve dostluk vb. münasebetler sebebiyle de kullanılacağına işaret etmiştir. Ardından ‘ihvân’ kelimesinin çoğullarını, Kur’ân’da kaç defa geçtiğini ve her birinin anlamlarını açıklamıştır. Musannif âlimlerin, bu bağlamda ihvân kelimesini, genelde talebelerini ifade etmek, onları onurlandırmak ve kendi benliklerini köreltmek için kullandıklarına işaret eden Bursevî, esasen hocalık makâmı ile babalık makamını mukâyese ederek, Allah Resûlü aleyhisselâtu vesselâmın Hz. Ali Efendimize hitaben söylediği “Ben ve sen bu ümmetin babasıyız” ifadesini buna delil göstermiştir.⁷⁵

Yine, hadis tasnif türlerinden birisi olan mu‘cem türüne dair açıklamalarda bulunurken hurûf-u mu‘cemin hurûf-u teheccî anlamına geldiğini ifade eden Bursevî, i‘cam kelimesinin mastar olduğunu ve doğru olanın vasıf/sıfat kabilinden el-hurûfu’l-mu‘cem ya da manası dikkate alınarak hurûf-u haddi’l-mu‘cem şeklinde olduğunu nakletmiştir. Öte yandan fiilin başında bulunan hemzenin de selb ifade ettiğini çünkü harflerin harekelenmesi ve hareke ve noktalarla harflerdeki gizlilik ve karışıklıkların ortadan kaldırılması ancak harflerle mümkündür. *Şerhü’l-Merah*’ta عجم kelimesinin cemi’i الأعجام’ın harekeler, sükunlar, noktalar, şeddeler ve medler olduğunu ve kendisiyle gizliliğin, karışıklığın ve benzerliğin giderildiği şey manasına geldiğini açıklamıştır.⁷⁶

Bursevî mürekkebe kelimelerden oluşan terkipler hakkında bilgi verirken, Zemahşerî’nin (v. 538/1144) Arap dili gramerine dair yazmış olduğu *el-Mufasssal* adlı eserin yanı sıra müçtehid âlim Kudûrî’nin (v. 428/1037) Hanefî fihkına dair te’lif ettiği meşhur metin *el-Muhtasar* üzerine Hâherzâde’nin (v. 483/1090) kaleme aldığı *Şerhu Muhtasari’l-Kudûrî*’sinden ve İbn Melek’in (v. 821/1418) hanefî fakihlerinden Muzafferüddin İbnü’s-Sâ’âtî’nin (v. 694/1295) *Mecma’u’l-bahreyn ve mülteka’n-neyyireyn* adlı eseri üzerine kaleme aldığı *Şerhu Mecma’i’l-Bahreyn*’inden de istifade etmiştir.

⁷⁵ *Şerhu Nuhbeti’l-fiker*, 14a.

⁷⁶ *Şerhu Nuhbeti’l-fiker*, 383b.

Söz gelimi, Rânehürmüzî kelimesi bağlamında mürekkebe lafız bahsine şerhinde tafsilatlı olarak yer veren Bursevî, Şeyhülislâm Hâherzâde'nin *Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî*'de mürekkebe lafzın nisbet edildiğinde *رَامِيَّةٌ تُزَوِّجُتُ رَامِيَّةً هُزْمَرِيَّةً* örneğinde olduğu gibi iki taraftan nisbetin olduğunu açıklamıştır. Harîrî de ilk kelimeye nisbet edilmesinin ve *رَامِي* denilmesinin doğru olduğunu ifade etmiştir. Çünkü ikinci isim kelam bittikten sonra eklenen tâ-i te'nîs yerine geçmiştir; bu sebeple tâ-i te'nîsin sâkıt olduğu gibi ikinci ismin de kelimadan sâkıt olması vaciptir. Mürekkebe isimlere nisbetlerde karışıklık vâki olursa nisbet edilmez. Bu illet sebebiyle *أَحَدَ عَشَرَ* ve benzeri terkiplerde nisbetleri engellemişlerdir. Çünkü nisbetler iki ismin toplamında caiz değildir. Ayrıca *وَاحِد* kelimesine nisbetle karışması sebebiyle ilk kelimeye ve *عَشَرَ* kelimesine nisbetle karışması sebebiyle ikinci kelimeye nisbet edilmesi câiz değildir. Böylece her vecihten nisbet engellenmiştir. Bu mesele fukahânın ibarelerinde *الْأَثْنَى عَشَرِيَّةً* olarak isimlendirilir. İbn Melek *Şerhu Mecma'i'l-Bahreyn*'de bu durumun Arapça cihetinden hata olduğunu söylemiştir. Çünkü *el-Mufasssal*'da geçtiği üzere *أَثْنَى عَشَرَ* ve diğer mürekkebe sayılara nisbet ancak alem olduklarında câizdir. Alem olduklarında *خَمْسَةَ عَشَرَ* örneğinde *بَعْلَبَكْ, خَمْسِي* örneğinde *بَغْلِي* olduğu gibi ilk kelimeye nisbet edilir.⁷⁷

3.2. KELÂM VE MANTIK

Tasavvuf ilmi gibi, kelâm ilminin de temel konusu Allah Teâlâ'nın zât ve sıfatları olup tasavvuf kalp, kelâm akıl vasıtasıyla kendi cihet-i vahdeleri noktai nazarından gayelerini tahakkuk ettirmeye odaklanmıştır. İsmâîl Hakkî Bursevî de her iki ilme dair birikimini tahsil hayatının ilk yıllarından itibaren şeyhi ve hocası Osman Fazlî Efendi'den elde etmekle, onun ilminin muhassılasını zâtında cemetmiştir. Özellikle hocasının kelâm, mantık ve mantık ilminin alt dallarına olan derin vukûfiyeti Bursevî'ye felsefî bir bakış açısı kazandırmış ve *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*'de bu birikimini de diğer ilmî sahalardaki birikimi gibi çok güzel şekilde şerhe yansıtmıştır. Osman Fazlî Efendi ile birlikte okuyup mütalaa ettiği Teftâzânî'nin *Şerhu'l-'akâid*'i Bursevî'nin güçlü bir kelâm alt yapısına sahip olmasını temin etmiş, daha sonra kelâmî konuları hadislerden hareketle izah etmek

⁷⁷ *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, 6ba.

üzere kaleme alınan Beyhakî'nin *Şu 'abü'l-îmân'*ını şerh etmiştir. Öte yandan Bursevî, Taşköprizâde Ahmed Efendi'nin (v. 968/1561) mantık ilminin bir alt dalı olan âdâbü'l-bahse dair yazdığı konunun en temel kaynağı ve kurucu metni olan *Risâle fî 'ilmi âdâbi'l-bahs ve'l-münâzara'*sına bir şerh yazmıştır. *Şerhu Risâle fî âdâbi'l-bahs ve'l-münâzara li-Taşköprizâde* adlı bu eser Bursevî'nin mantık ve cedel ilmine dair birikimini de yansıtmaktadır.

Bursevî'nin genel anlamda felsefî ve mantikî birikimi, yer yer *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*'de de yansıttığı, Osmanlı ilim geleneğinin bir tezahürü olup gerek Fahrüddîn er-Râzî'nin *el-Muhassal fî'l-hikme ve'l-mantık*'ı gerekse Ramazan b. Muhammed el-Hanefî'nin (v. 1025/1616) *Şerhu Ramazan Efendi 'ala Şerhi's-Sa'd 'ale'l-'Akâidi'n-Nesefiyye*'si gibi eğitim sisteminin sıralı eserlerini okumuş ve bu alana dair eserler kaleme almıştır. *Şerhu'l-Vad'ıyye*, Ramazan b. Muhammed el-Hanefî'nin (v. 1025/1616) *Şerhu Ramazan Efendi 'ala Şerhi's-Sa'd 'ale'l-'Akâidi'n-Nesefiyye*'si gibi geniş eserler de onun kelâmî ve felsefî birikimini ortaya koymaktadır.

Kelâm ilmine dair de eser yazdığına yukarıda işaret edilen Bursevî, bu ilme dair konuları da yer yer şerhine dâhil etmiştir. Râvînin cerhine konu olan özellikleri bağlamında söz edilen fisku'r-râvî ve bid'atü'r-râvî terimlerini açıklarken fışkın küfre varan bir yönü olduğunu, bid'at için ise böyle bir durumun söz konusu olmadığını ifade etmiştir. Zira ehl-i bid'at, te'vîl ehlinde olup görüşü küfre varan bir sonuç doğurmayacaksa re'yini te'vil edenin tekfir edilemeyeceğine, ancak sonu küfre varan bir görüş ileri sürenin şerrini bertaraf edip halkı onun itikadından korumak için öldürülmesine cevâz verildiği görüşüne yer vermiştir. Hadis usûlü bağlamında bid'at kelimesinden muradın ise küfrü gerektiren bid'at olmadığıdır.

Bursevî'nin itikâdî olarak, ehl-i bid'at görüşler ileri süren ve hadisine itibar edilmemesi gerektiğini söylediği fırkalar da söz konusu olup *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*'de bunları mufassal biçimde açıklamıştır. Ona göre kısaca isimlendiriliş gerekçesine de işaret edilen

bu fırkalar esasen altı temel grupta toplanması mümkün olup Hâriciyye, Râfiziyye, Kaderiyye, Cebriyye, Mu‘attıla ve Mürci’e diye şöhret bulmuşlardır.⁷⁸

Aynı zamanda tasavvufî bir muhtevaya da sahip olan ‘tevfîk/muvaffak kılma’ kelimesini kullanan Bursevî, İbn Hacer’in bu ifadesini açıklarken muvâfakat manasına gelen ve tef‘îl bâbından olan tevfîk kelimesinin, “kulun kendisi için tayin edilen meşru sınıra muhâlefet etmesini engelleyen ve kendi içinde hâsıl olan mana” olup usûlü’l-hadîs bağlamında tedbirin takdir ile muvafık düşmesi ve esbâba tevessül etmek anlamında kullanıldığına işaret etmiştir.

Öte yandan, Ehl-i sünnete aykırı görüş beyân eden; Hz. Ali başta olmak üzere sahâbenin büyük çoğunluğunu tekfir eden İbâdiyye ve Allah Resûlü’nün irtihalinin ardından onu ilk halife seçmeyen bütün sahâbileri tekfir eden Kâmilîyye gibi fırkaların küfre düştüğüne işaret eden Bursevî, hayli geniş bir tarzda hangi durumlarda kişinin küfre düşeceğini, farklı kelâm âlimlerinin bu konudaki görüşlerini örnekler vererek beyân etmiştir.⁷⁹ Bursevî’ye göre bir kimse, mezhebî görüşünün gereği olarak halku’l-Kur’ân ve ru’yetullâhın imkânsızlığı gibi te’vîli mümkün olmayacak şekilde küfrünü gerektirecek görüşler benimsemediği müddetçe tekfir edilmez.⁸⁰

Bursevî’nin bir usûlü’l-hadîs eseri olan *Şerhu Nuhbeti’l-fiker*’i te’lif ederken yukarıda işaret edilen kaynaklardan istifade ettiği, mantık terimlerini normal cümle akışı içerisinde açık biçimde kullanabildiği gibi mantığın küllî kaidelerine de metin içerisinde yoğun biçimde yer vermiştir. Mantık, âdâbü’l-bahs, cihet-i vahde, cedel, istikak, vad‘ ve âdâbü’l-mütâlâa gibi ilim dallarının konuları onun zihinsel kuşatıcılığını sağlayan önemli sâiklerdendir.

İbn Hacer’in ‘أهلية النظر/düşünebilme yeterliliği’ melekesi bulunmayan kişi için mütevâtir yolla gelen bilginin bağlayıcı bilgi değerinin bulunduğu, nazar ehliyeti bulunan kişinin ise nazar melekesini harekete geçirerek bunun yakînî bilgi olduğunu tespit etmesi

⁷⁸ *Şerhu Nuhbeti’l-fiker*, 69b.

⁷⁹ *Şerhu Nuhbeti’l-fiker*, 260a-261b.

⁸⁰ *Şerhu Nuhbeti’l-fiker*, 261a.

gerektiğine işaret etmesi vesilesiyle mantık ilminin önemli konularından olan hadd, resm, tasdikât, tasavvurât, kavlü’ş-şârih, külliyyât ve cüz’iyyât gibi terimlere yer vermiş, kat’î ve zannî bilgi meselesini mantık ilminden hareketle açıklamış ve nazarı, her şeyi kendi mertebesi içinde değerlendirme manasında ma’lûm umûrun tertibinin “hakkında aynı terimin kullanılması mümkün olacak şekilde birden çok şeyi dikkate almak” demek olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca tasavvurât ve tasdikâtan oluşan kesin veya zannî bilginin, bu şekildeki ma’lûm ve maznûn hususlar sayesinde elde edilebileceğine dikkat çekmiştir.⁸¹ Şerh esnasında et-tasdikû’l-yakînî ve et-tasdikû’z-zannî konularını anlaşılır bir şekilde örneklerle geniş şekilde açıklayan Bursevî, bu bilgiler sayesinde hadis talebesinin de tasavvurunun genişlemesine imkân sağlamıştır. Onun, mantık ilmi olmadan anlaşılması mümkün gözükmeyen mütevâtir terimi ile ilgili bu hususlara *Şerhu Nuhbeti’l-fiker*’de yer vermesinde talebenin usûlü’l-hadîs tasavvurunun genişlemesi ve derinleşmesine önemli katkı sağlayacağında şüphe yoktur.

Nüzhetü’n-nazar’da İbn Hacer’in i’tibâr, mütâbeât ve şevâhid konularını ele aldığı ‘الاعتبار’ şeklindeki nevin başlığını tenkit eden Bursevî, onun konuyu bu şekilde ifade ederken mantık hatası yaptığını; atfin mahiyeti gereği ma’tûf ile ma’tûfun aleyhin arasında muğâyeret ilişkisinin bulunması, ma’rife kelimelerin birbirine atfında her birine uymayı gerektirecek şekilde farklılaşmanın gerektiğine, oysa bu başlıkta bu kaideye riâyet edilmediğine dikkat çekmiş, nevin başlığındaki ifadenin doğrusunun ‘اتباع الاعتبار’ şeklinde olması gerektiğini söylemiştir.⁸² Ayrıca mantık ilminde kullanılan maksem, taksîm işlemi ve bir şeyin kasîmi olma durumunun, kasîmler arasında farklılaşma bulunurken bir başka şeyin altında birleşebilme vasfı olması gerektiğine; söz gelimi, ismin fiilin mukâbili olduğu ancak ikisinden de daha genel olan kelimenin altında birleştiği örneğinden hareketle işaret etmiştir. Öte yandan ihtimâlî te’addüd, istikrâî te’addüd, aklî tecvîz, imkân-ı tasavvurî, i’tibârâtı akliyye gibi yine tamamen mantık ve alt dallarını ilgilendiren terimlere konunun anlaşılması bağlamında usûlü’l-hadîs konuları ele alınırken genişçe yer verilmiştir.⁸³

⁸¹ *Şerhu Nuhbeti’l-fiker*, 28b-28a.

⁸² *Şerhu Nuhbeti’l-fiker*, 136b.

⁸³ *Şerhu Nuhbeti’l-fiker*, 169a-170b.

Bir hadisin sıhhatini tespit bağlamında vesîle kılınan diğer rivâyetleri tespit ‘هيئة التوصل’ إليها/mütâbeât ve şevâhidi tespit etme durumu’ da aynı şekilde mütâbi‘ ve şâhidin kasîmi olamaz. Bursevî, “havâss-ı hamse ile tespiti mümkün olan ve sûreti oluşturan unsurların tertip keyfiyeti” şeklinde tarif ettiği ‘tespit etme durumu’nu ifade ederken ‘tevassul/ulaşmaya çalışma durumu’ ile ‘tevessül/vesîle kılma durumu’nu tefrik etmiş ve ilkinin bir şeye ulaşmada iradî veya irade dışı olabileceğini; ikincisinin ise sadece iradî olabileceğini söylemiştir. Onun bu izahı İbnü’s-Salâh’ın “هيئة التوصل إلى الشيء غير الشيء/bir şeyi idrak etme durumu, idrak edilmeye çalışılan şeyden bağımsızdır” ifadesinin usûlü’l-hadîs bağlamında temellendirilmesinden ibarettir. Zira İbnü’s-Salâh da burada Bursevî gibi durum ile sonucu tefrik etmiştir. Tartışma bu şekli ile kelâm ilminde sıfâtullâhın idraki bağlamında, söz gelimi ‘âlim/bilen’, ‘ma’lûm/bilinen’, ‘el-’ilm/bilme durumu’ müzâkereleri sırasında da gündeme gelmiştir ve bu tartışmalar Mâtürîdî, Eş’arî ve Mu‘tezilî geleneğin ayrışmasına zemin hazırlamıştır. Bursevî’ye göre İbn Hacer, İbnü’s-Salâh’ın kullandığı muhkem ifadeyi değiştirmek sûretiyle ‘حيث حفر أخفراً فوقه فيه’ kendisinin de içine düşeceği tuzak kurmuş olmaktadır.⁸⁴

Nuhbetü’l-fiker’de geçen ‘ثم المقبول إن سلم من المعارضة/Sonra, makbul mu‘ârazadan kurtulmuş ise’ ifadesinden sonra, ‘ثم’ atıf harfinin muhtemel anlamlarına mantikî istidlâllerle işaret etmiş ve sonra olmaklık anlamının; ‘تأخير/bizzat sonralık’, ‘تأخير النظام’, ‘تأخير بالوضع والنسبة’, ‘تأخير بالمرتبة/mertebece sonralık’, ‘الصناعي/sınâî nizam şeklinde’ şeklinde anlamlarının varlığına ve bu tür te’hîrin bizzat te’hîr, mertebe te’hîri, derece te’hîri gibi anlamlarına işaret etmiştir. Yine ‘ثم’ atfının zamanî sonralık (التراخي الزماني), mertebe sonralığı (التراخي في الرتبة) gibi anlamlara geldiğine de işaret ederek her birisini misallerle anlatmıştır. Öte yandan taksîmâtın mantığını izah ederken, aklen muhtemel seçenekleri sıralamış ve hasrın ancak muayyen sayıda bir şeyi sınırlandırmak için kullanıldığını bunun da nefy, isbat ve istikrâî şeklinde üçe ayrılan aklî bir taksim olduğunu ifade etmiş, dördüncü bir seçeneğin olmadığını söylemiştir.⁸⁵

⁸⁴ Şerhu Nuhbeti’l-fiker, 136a-137b.

⁸⁵ Şerhu Nuhbeti’l-fiker, 137a.

Râvî adlarının ittifak ve ihtilâfıyla ilgili olarak ittifâkın hatta/yazıda ve nutukta/söyleyişte olabileceğini ifade eden İbn Hacer'in ifadelerini muhtemel manalarını dikkate alarak nutk ve savt kelimelerini açıklayan Bursevî, nâtık ifadesinin sözlükte kendisi sayesinde manaların anlaşıldığı şekilde ses çıkararak konuşmak demek olduğunu, ancak insan için kullanılabilmesini, ancak mantıkçılara göre nutkun, sayesinde konuşmanın mümkün olduğu kuvve ve ses sayesinde dışa vuran kelâmın bizzat kendisi şeklinde tanımlandığına dikkat çekmiştir. Bu ve benzeri açıklamaların, bir hadis şerhi eseri bağlamında okuyucunun ufkunu genişleten önemli imkânlar olduğu muhakkaktır.⁸⁶

İbn Hacer'in *Nüzhetü'n-nazar*'da kavramlar arasındaki tam uyumluluk ifade eden nisbeti ifade etmek üzere kullandığı 'عموم وخصوص مطلق/umûm ve husûs mutlak' ve kısmî uyumluluk ifade etmek üzere kullanılan 'عموم خصوص من وجه/umum ve husûs min vech' kavramlarını Bursevî, kendi şerhinde kolay bir şekilde anlaşılacak biçimde örneklerle açıklamıştır.⁸⁷ Aynı şekilde, âhâd rivâyetlerden olan makbul hadisi açıklarken, mantık ilmi esas alınmak üzere taksimat yapılmış ve taksîm; "her bir kaydın eklenmesiyle müstakil bir kısım olacak şekilde muhtelif kayıtların küllî bir mefhuma katılması," bir şeyin kısmının da "o şeyin altına dâhil edilmesi mümkün olan şey" şeklinde tanımlamış ve doğru taksim ile tartışmanın ve ortaklığın ortadan kalktığına işaret etmiştir.⁸⁸

Şerhu Nuhbeti'l-fiker'de dikkat çeken bir diğer husus, asıl metinde İbn Hacer'in de adlarını zikrettiği çok yönlü bazı âlimlerin hayatlarına şerh esnasında geniş şekilde yer vermesidir. Eş'arî kelâmcısı, Şâfiî fakîhi ve muhaddis olan Ebû İshâk İbrâhîm el-İsferâyînî'nin (v. 418/1027) çok yönlü ilmî kişiliğine işaret eden Bursevî, onun meşhur kelâm âlimi ve muhaddis olduğunu, ulemâ arasında mutlak üstat olmasının ve kelâm ilmine de vâkıf olmasının, akâidin dinin vazgeçilmezleri arasında olmasına bağlı olduğunu, ancak mütebahhir ulemânın kelâma dair konularda derinleşebileceğini vurgulamıştır.⁸⁹

⁸⁶ *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, 386b.

⁸⁷ *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, 162a-190a.

⁸⁸ *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, 65b.

⁸⁹ *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, 50b.

Nüzhetü'n-nazar'da, râvîlerinin zayıflığı veya metninin illeti bakımından bir kusuru bulunmayan meşhur hadisin nazarî ilim ifade ettiğini ifade eden (إِذَا كَانَتْ الْمَشْهُورُ وَمِنْهَا لَهُ) طُرُقٌ مُتَبَايِنَةٌ سَالِمَةٌ مِنْ ضَعْفِ الرُّوَاةِ وَالْعِلَلِ وَمِمَّنْ صَرَّحَ بِإِفَادَتِهِ الْعِلْمَ النَّظَرِيَّ الْأُسْتَاذُ أَبُو مَنْصُورٍ الْبَغْدَادِيُّ وَالْأُسْتَاذُ (أَبُو بَكْرٍ بْنُ فُوزَكٍ بِضَمِّ الْفَاءِ) şeklindeki İbn Hacer'in açıklamalarının ardından bu görüşte olduğunu ifade ettiği bir başka âlim Ebû Bekr İbn Fûrek olup (v. 406/1015) Bursevî *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*'de İbn Fûrek'i imam, mütekellim, usûlcü, edîb, nahivci, kendi asrında parmakla gösterilen âlimlerden biri olduğunu ifade etmiş, Allah Teâlâ'nın onun eliyle türlü ilimleri ihyâ ettiğini, bu ilimlerde ilminin bereketinin görünür hâle geldiği ve usûlü'l-fikh, usûlü'd-dîn ve ulûmü'l-Kur'ân'a dair eserlerinin yüzü aştığını, Kerrâmiyye'ye karşı katı tutumuyla (وَكَانَ شَدِيدَ الرَّدِّ عَلَى الْكِرَامِيَّةِ) ma'rûf olduğunu söylemiştir.⁹⁰

Felsefenin kadîm dildeki ifadesi olan 'hikmet' kelimesini açıklayan Bursevî, hukemâ kelimesi vesilesiyle konuyu tetkik etmiş; hikmetin "kalp, dil ve davranış ile hakk ile örtüşme, eşyanın ma'rifetini hakikatine ve mahiyetine uygun şekilde bilme" anlamına geldiğini söylemiştir. İlk hikmetin, beyânı kelâm ilminin konusu olan nazarî hikmet ve fıkıh ilminin konusu olan ilmî hikmet olduğu; ikinci hikmetin, ancak varlıkların tek tek elde edebileceği zevkî hikmet olduğu bu tür hikmete de büyük çoğunlukla Muhammedî ümmetin ehil olduğuna işaret eden Bursevî, ümmetimin âlimleri İsrâîloğulları'nın nebîleri gibidir ve bir peygamber ancak kerâmet-i ilmiyye sahibi olan velâyet-i hâssa dairesine girmedikten sonra peygamber olamadığı görüşünü dile getirmiştir.⁹¹

Kelâm, mantık ve felsefe bağlamında yukarıda işaret edilen hususların her birisi, İbn Hacer el-Askalânî'nin *Nüzhetü'n-nazar*'ında yer alan bir ifadeden hareketle Bursevî tarafından *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*'de yapılmış açıklamalardır. Usûlü'l-hadîse dair bir eserde talebenin veya ilgili kimsenin bilmesi gereken her husus doğrudan hangi ilim dalının konusu olursa olsun, insicamlı bir şekilde şerhte yer verilmiştir.

⁹⁰ *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, 51b-51a.

⁹¹ *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, 210a-211b-211a.

3.3. TASAVVUF VE AHLÂK

İslâmî ilimlerin kalbî ve nazarî veçhesini teşkil eden tasavvuf, İsmâîl Hakkî Bursevî'nin *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*'ini te'lif ederken bir üst tasavvur olarak dikkate aldığı ilimlerden birisidir. Ne var ki Bursevî, tasavvufa dair beyânâtta bulunurken bunu rastgele değil *Nuhbetü'l-fiker* veya şerhi *Nüzhetü'n-nazar*'da şerhe medâr teşkil edecek metinlerin geçtiği yerlerde münasebet düştükçe yapmış; bir başka ifade ile bağlamın gerektirdiği imkânları değerlendirmiş, verdiği bilgileri metnin bütünlüğünü dikkate alarak anlamlı bir tenâsüp içinde kaydetmiştir.

Bursevî'nin ilim ve irfan tasavvurunu ortaya koyduğu en açık ifadelerden birisi, eserinin başında ilim, amel ve hıfz bağlamında söyledikleridir. İlmin, akla dayalı sahîh nazarla veya açık ilâhî keşifle elde edildiğini ve ehli nazarında her ikisinin de şüpheye mahal bırakmayacak şekilde kabul edilmesi gerektiğini söylemiş, sahîh olmayan nazara dayalı ilimlerin ve hayale dayalı keşif iddialarının bu tür ilme dâhil olmadığına dikkat çekmiştir. Ayrıca Bursevî, makbul ilme 'yakîn' kelimesinin izafe edildiğini ve kalpte yerleşmiş sağlam ilim için 'ilmü'l-yakîn' tabirinin kullanıldığını; bid'at ve hevâ ehlinin ve ilmi ile amel etmeyenin âlim sayılmasının mümkün olmayacağını belirtmiş ve doğru ve sünnete uygun amelin, gerçek amel olduğuna ve bu şekildeki amelin ledünnî ilmin kapısını aralayıp mükâşefeye imkân verdiğine dikkat çekmiştir.⁹²

İbn Hacer'in *Nüzhetü'n-nazar*'ında geçen, zarûrî ve nazarî ilim arasındaki farkı ortaya koyduğu 'الفرق بين العلم الضروري والعلم النظري' ifadesinden sonra Bursevî, her iki ilim türünün arasındaki ilişkinin bir zıtlık ilişkisi olduğunu, zira nazarî ilme delilden hareketle zarûrî ilme ise istidlâlsiz ulaşıldığını; zarûrî ilmin her duyan için ilim ifade ettiğini, nazarî ilmin ise nazar ehliyeti olanlarca elde edilebileceğini ifade etmiştir. Bu açıklamaların ardından Bursevî, nazarî ilme benzer bir ilim elde etme yolunun da hayâlî keşif yolu olduğunu, zira nazarî bilgiye yine nazarî bilgiyle mukâbele edilebileceğini, aynı şekilde hayâlî keşfe de benzer bir keşifle mukâbele edilebileceğini; bu yönüyle hayâlî keşfin, yakînî kalbî keşfin aksine, vakıayla örtüşmeyebileceğine işaret etmiştir.⁹³ Bursevî'nin bilgi teorisi

⁹² *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, 1ab.

⁹³ *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, 28b.

bağlamında, iki tür bilgiye işaret etmesi ve keşif ve ilhamla elde edilen bilginin hangi türünün zannî olup şüphe ile karşılanacağına hangi türünün bilgi ifade ettiğine dikkat çekmesi önemli bir tespittir.

Bursevî'nin *Şerhu Nuhbeti'l-fiker* üzerinden hadis ilmi ile tasavvuf ilmi arasında kurduğu ilişkinin bir başka örneği şeyh kelimesidir. Râvînin hocasıyla likâi ve hadisi bizzat ondan alması gerektiğine dair konunun ele alındığı bir bağlamda, likân 'وهو الأخذ عن المشايخ' şeklinde tanımlandığını açıkladıktan sonra, meşâyih kelimesinin insanlar arasındaki kullanımıyla elli yaşını geçmiş veya seksen yaşına ulaşmış insanlar veya genç bile olsa ilmi çok ve kadri yüce kimseler için; sûfîlere göre ise, kemâl sıfatlarını bünyesinde cem etmiş, manevî makamları bilen, her durumdaki insanı irşâda ehil kimse için kullanıldığına dikkat çekmiştir. Sözü edilen anlamların her birinde de kendisi için şeyh ifadesi kullanılan kişilerin tecrübeleri ve ilmî, irfanî birikimleri sebebiyle toplumda saygı ve hürmetle karşılandıklarına işaret etmiş, bu vasıflara sahip birisini şeyh edinmeyen şeyhinin şeytan olduğunu ifade etmiştir.⁹⁴

Bursevî'nin şerh esnasında konuyu tasavvuf ilminden hareketle açıkladığı bir başka husus, hadis ehli tarafından hadis uyduranlardan bir taifenin de tasavvuf erbabı olduğu iddiasıdır. Hadis uydurma gerekçelerinin her türlüşünün haram olduğuna dair açıklamalarının ardından; terğîb (itaat ve ibâdete teşvik) ve terhîb (günaha düşmekten ve tembellikten sakındırma) konularında Allah Resûlü'ne yalan nisbet etmenin haram olmadığını iddia eden Kerrâmiyye ile birlikte bazı mutasavvifenin de bu gerekçeye dayanarak hadis uydurmanın haram olmadığını ifade eden İbn Hacer'in beyanlarının ardından; onun bilinçli olarak 'mutasavvife' ifadesini kullandığına işaret etmiş ve sûfîyye ile mutasavvife arasında farkın bulunduğuna dikkat çekmiştir. Mutasavvifenin mukallid olduğunu ve mukallidin şanına yakışanın da cehâlet ve bid'at ehli olmak olduğunu, hakikatte bu tür kimselerin sûfî olmadığını beyân etmiştir. Zira mutasavvife terimi, kelime yapısı gereği tekellûf ifade eden 'تفعل' / tefa'ul' bâbindan müştaktır. Yün elbise giymeleri sebebiyle onlara mutasavvıf denilmesi de gönül ve kalp âlemleri dikkate

⁹⁴ *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, 341a-342b.

alınmaksızın dış görünüşleri itibariyle sûfilere benzemeleri sebebiyledir. Bursevî, gerçek sûfî ile şekil itibariyle sûfiye benzeyenler arasındaki farka dikkat çektikten sonra sûfî kelimesinin ortaya çıkışına dair diğer görüşlere de yer vermiştir.⁹⁵

Yine, İbn Hacer'in ta'dil lafızlarının en alt derecesini ifade ederken kullandığı 'أشعر بالقرب' ifadesini açıklarken iş'âr kelimesinin şu'ûr ile irtibatına dikkat çekmiş, bunun da havâssı hamse (beş duyu) vasıtasıyla elde edilen bilgi karşılığında kullanıldığını ilgili âyetlerden hareketle açıklamış, tasavvuf ehline ise şu'ûr kelimesinin "hicâbın gerisinden bilgiye ulaşmak" manasında kullandığını; bir başka ifade ile şu'ûrun, kapıların açılmasından sonra keşif yoluyla elde edilmeyen her türlü bilgi olduğunu ifade etmiştir.⁹⁶

Bir başka yerde zühd ve tasavvufun ilim ehli muhaddisler açısından ifade ettiği değere işaret eden Bursevî, *Nüzhetü'n-nazar*'da yer alan, hadis rivâyet âdâbı bağlamında muhaddisin, kendisinden daha üstün (من هو أولى منه) birinin bulunduğu yerde hadis rivâyet etmemesi gerektiğine dair ifadenin ardından, yaşı ne olursa olsun isnâdının âlî olması, rivâyet ve dirâyetü'l-hadîs konusunda daha üstün olması durumunda, en iyi bilenin ilminin daha istifadeye medâr olacağına dikkat çekmiştir. Ayrıca râvînin âlim, âmil ve âdil olması şartı ile zâhidliğinin daha çok kabule şâyan olduğunu ve zâhid âlimin insanlara daha fazla tesir ettiğini vurgulamıştır. Bu açıklamaların ardından, talebeleri evlâ olana yönlendirmenin özellikle kendi zamanında çok daha fazla önem arz ettiğine işaret etmiştir.⁹⁷

Başka bir örnekte ise Bursevî, ilmî kemâl ile manevî kemâlin birlikteliğine vurgu yapmış ve hadis rivayeti bağlamında söz konusu olan 'evlâ olandan hadis almak' gerektiğine dair önceliğe atıfta bulunmuştur. Buradan hareketle meşâyihin manevî terbiyesine girmenin de bir âdâbının olduğuna işaret eden Bursevî, en kâmil olan şeyhe tâbi olmanın ve onlara yönlendirmenin öncelikle zorunlu olduğunu ifade etmiştir (وكذا الأخذ بالمعنوي من شيوخ (التصوف فَإِنَّ الْأَكْمَلَ أَقْدَمُ فَالْإِرْشَادُ إِلَيْهِ أَوْجِبُ). Bursevî sırf adı duyulsun, şöhreti artsın,

⁹⁵ Şerhu Nuhbeti'l-fiker, 217ba.

⁹⁶ Şerhu Nuhbeti'l-fiker, 406b.

⁹⁷ Şerhu Nuhbeti'l-fiker, 433ba.

müridlerinin sayısı çok olsun diye kendi zamanında pek çok câhil ve sapkın kimsenin şeyhlik iddiasında bulunduğundan, meşâyihin, yaşlarına ve birikimlerine bakmaksızın çocuklarına şeyhlik libâsını giydirmelerinden rahatsızlığını dile getirmiş ve bu tür davranışların büyük bir musibet olduğuna dikkat çekmiştir.

Öte yandan, İbn Hacer'in âlî ve nâzil isnada dair bilgi verirken kullandığı 'فكلما كثرت' ifadesinin ardından seneddeki râvî sayısının azlığının (âlî isnad) ehemmiyetine dikkat çektikten sonra, bu vesileyle Buhârî'nin 'sülâsiyyât'ı, İmâm Mâlik'in 'sünâiyyât'ı ve Ebû Hanîfe'nin 'vühdân'ına işaret etmiştir. Özellikle Sehâvî'nin, Ebû Hanîfe'nin doğduğunda hayatta bulunan sahâbe-i kirâmdan hiçbiriyle görüşmesinin sâbit olmadığı şeklindeki iddiasına; en azından Basra'da bulunan Enes b. Mâlik'i ve doğum yeri olan Kûfe'de bulunan İbnü Ebî Evfâ'yı gördüğünün sâbit olduğunu aklî ve naklî delilleriyle birlikte ortaya koymuştur.⁹⁸ Bursevî, Ebû Hanîfe'nin her türlü tehlikeden korunmuş, müctehidlerin en üstünü, yakîn ehli kâmil pek çok kimsenin şehadetiyle vuslata ermiş ârif kimselerden birisi olduğunu ifade etmiş, herkesi hak ettiği konuma yerleştirmenin aklın gereği olduğunu vurgulamıştır. Öte yandan Bursevî'ye göre Ebû Hanîfe'nin 'vühdaniyyat'ı bağlamında isnâdının âlî olması aynı zamanda ehl-i hadis arasında bilinegelenin yanı sıra manevî cihetten de söz konusudur.

Son olarak, muhaddisin uzak durması gereken vasıfları anlatırken İbn Hacer'in *Nüzhetü'n-nazar*'da kullandığı 'أو فسق أو بدعة' ifadesinde yer alan bid'at kelimesini açıklarken kelâm ilmine dair bid'at fırkalarını saydıktan sonra tasavvuf ehlinin de aynı şekilde on iki fırkaya ayrıldığını, onlardan sadece i'tikad ve amelleri cihetiyle ulemânın övgüsüne mazhar olan Ehl-i sünnete mensup kimselerin kurtuluşa ereceğine, bid'at ehli olan Hulûliyye, Hâliyye, Evliyâiyye, Şimrâhiyye, Mehabbetiyye, Harûriyye, İbâhiyye, Mütেকâsile, Müttecâhile, Vefkıyye ve İlhâmiyye'nin ise fırka-i nâciyeye dâhil olmadığını ifade etmiştir. Sözü edilen fırkaların her birinin düştüğü temel yanlışlığa da işaret eden Bursevî, Allah Teâlâ'dan kendisini Kitab ve Sünnet'e sınıksız tutunanlardan kılması ve işaret edilen yanlışlıklara düşmekten muhafaza buyurması için de tazarruda

⁹⁸ Şerhu Nuhbeti'l-fiker, 333b-333a-334b.

bulunmuştur.⁹⁹ Bir hadis şerhi vesilesiyle temas edilen ve kelâm veya tasavvuf kitaplarında bile bu derece anlaşılır düzeyde ortaya konulmamış bu bilgiler, okuyucunun zihnini yanlış düşüncelere sapmaktan alıkoyma bakımından son derece yerinde açıklamalardır.

İşaret edilen örneklerin her birinde dikkatli bir şekilde hadis ilmi cihetinden hareketle gerekli izâhât yapılmıştır. İlgili konulara tasavvuf ilmi cihetinden de açıklamalarda bulunulması, ilmî hakikate amelî ve kalbî bir derinlik kazandırılmasına matuf olup bu şekilde Bursevî eliyle hadis usûlü tasavvuruna önemli bir katkı sunulduğunu söylemek mümkündür.

3.4. ULÛMÜ'L-KUR'ÂN VE HADİS USÛLÜ

İslâmî ilimlerin her birinin Kur'ân-ı Kerîm'i ve Sünnet-i Seniyye'yi daha iyi anlamak ve hayata yön vermesini temin etmek üzere inşa edildiği dikkate alınırsa İsmâîl Hakkî Bursevî'nin *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*'i te'lif ederkenki gayretinin de bu düşüncelyi usûl cihetinden temellendirmek ve usûlü'l-hadîs üzerinden anlaşılır hâle getirmek olduğunda şüphe yoktur. Bu düşünceden hareketle, ulûmü'l-Kur'ân ve usûlü'l-hadîse dair geçmiş birikime tam olarak hâkim olan Bursevî tefsir ve hadis ilimlerini de bünyesinde cemetmiş bir âlim olarak ilgili konularda alanın ve konunun ihtiyaç hissettirdiği bütün hususlarda doğru kaynaklardan iktibaslarla bulunmuş ve doğru yerlerde ilgili ulemaya ve eserlerine atıfta bulunmuştur.

Usûlü'l-hadîsin özellikle ıstılahlarla ilgili kısmının mezhep farklılıklarını tayin edici bir yansıması bulunmayışı sebebiyle Şâfiî ve Hanbelî müelliflerin usûl eserlerine de yer yer müracaat eden Bursevî, Hanefî mezhebine has yorumlar söz konusu olduğunda gerek fıkıh gerekse hadis usûllerine dair eserleri ilgili kaynaklardan destek alarak beyan etmiştir. Bu tavrı dolayısıyla, bir Şâfiî hadis usûlü eseri olan *Nuhbetü'l-fiker*'i şerhine medâr kılmıştır. Te'lif edilen eserin bir şerh oluşu, asıl eser üzerinden açıklama, anlaşılır kılma, tashih etme, karşı çıkma, noksanlarını giderme gibi pek çok hususa şerh içerisinde

⁹⁹ *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, 69b.

yer vermeye imkân vermiştir. Bu bağlamda Bursevî, şerh esnasında İbn Hacer'in *Nüzhetü'n-nazar*'da yapmış olduğu taksimâtı, tercihleri ve açıklamaları tenkîd ve ta'lîl etmiş; İbn Hacer'in görüşlerine iştirak etmediği yerlerde çoğu zaman İbnü's-Salâh'ın (v. 643/1245) *Ulûmü'l-Hadîs*'te (*Mukaddimetü İbni's-Salâh*) ifade ettiği görüşleri benimsemiş ve şerhinde öne çıkarmayı tercih etmiştir.

Söz gelimi, İbn Hacer *Nüzhetü'n-nazar*'da nesh bahsini açıklarken neshin şer'i bir hükmün kendisinden sonra gelen şer'i bir delille kaldırılması, nâsihin hükmün ortadan kalkmasına delâlet eden şey olduğunu ve nâsih olarak isimlendirmesinin ise mecaz olduğunu ifade etmiştir. Çünkü hakikatte gerçek nâsih Allah Teâla'dır. İbn Hacer neshin bilinme yollarının birkaç tane olduğunu söylemiş; bunları da nas, sahâbenin kesin olarak nâsih hükmün sonradan geldiğini bildirdiği haber ve tarih olarak üç kısma ayırmış, icmâ'ın ise nâsih olmadığını ifade etmiştir. Buna karşın Bursevî neshin bilinme yollarının İbn Hacer'in dediği gibi üç değil dört olduğunu çünkü icmâ'ın da buna dâhil olduğunu söylemiştir. Kendi tercihini teyit etmek üzere, İbnü's-Sâlâh icmâ'ın da neshin bilinme yollarından biri olduğuna dair beyanına itimat etmiş ve içki içen kişinin ısrarla içmeye devam etmesi ve ta'zîrin dörde ulaşması durumunda katledilmesi gerektiğine dair hadisi örnek vererek, bu hadisin mensûh olduğunu ve neshinin de söz konusu hadisle amelini terk edilmesi üzerine icmâ'ın bulunmasından hareketle bilindiğini ifade etmiştir.¹⁰⁰

Şerhu Nuhbeti'l-fiker'de ulûmü'l-Kur'ân, usûlû'l-hadîs ve usûlû'l-fikh sahalarının her birini ilgilendiren konularından birisi de delillerin te'âruzu bahsidir. Sahâbenin esbâb-ı nüzule veya esbâb-ı vüruda dair vermiş olduğu bir bilgi, olayın gerçekleşme biçimine dair verilen bir tafsilat ve geç Müslüman olmuş bir sahâbînin erken döneme dair bir olay hakkında erken dönem Müslüman olanın hilâfına verdiği bilgi tercihin belirlenmesine etki eden hususlardandır. Nassların nüzûl veya vürûduna dair elde bilginin bulunmaması durumunda ise, metin veya senedde bulunan tercih sebeplerinden birisi dolayısıyla tercihin yapılması, tercihin imkânsız olduğu durumlarda ise başka tercih sebeplerinin sonradan bulunabilme ihtimâline binaen tevakkuf edilmesi gerekecektir. Bu iki konudan

¹⁰⁰ *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, 157b.

da anlaşılacağı üzere, ilimlerin müşterek bir zeminde tetkikine imkân veren bir anlayışın benimsenmemesi durumunda, gerek nâsih-mensûh gerekse te'âruz bahislerinin anlaşılması ve çözüme kavuşturulması mümkün gözükmemektedir. Müellif Bursevî ile yaklaşık aynı dönemlerde yazılmış olan Ebû Sa'îd el-Hâdimî'nin (v. 1176/1762) *Mecâmi'u'l-hakâik* adlı fıkıh usûlüne dair eseri de bu sebeple, Bursevî'nin *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*'de izlenen yöneme benzer bir şekilde bu kuşatıcı vizyonu benimsemiştir.

Şerh esnasında usûlü'l-hadîsin bir konusu olan ricâl ilmine dair de tafsilatlı bilgiler veren Bursevî, Ebû Hanîfe'nin hayatına da şerhinde hatırı sayılır bir yer ayırmıştır. Öncelikle künyesinin Nu'man b. Sâbit b. Tâvûs b. Hürmüzeyn olduğunu, Hürmüzeyn'in Bağdat'ta bir melik olduğunu ve Hz. Ömer eliyle müslüman olduğunu belirtmiştir. Onun, İmam Muhammed ile de yakın bir akrabalığının bulunduğunu, üçüncü kuşakta birleştiğini söyleyen Bursevî; halk arasında Ebû Hanîfe Enûşîrvân olarak meşhur olmasının hata olduğunu, Hürmüzeyn'in Hürmüz b. Enûşîrvân dışında farklı biri olduğunu söylemiştir. *Tehzibü't-Tehzib*'de Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mah olarak geçmektedir. Hicri seksen yılında doğduğunu, 150 senesinde yetmiş yaşında vefat ettiğini, Kûfe ehlinde olduğunu, Ebû Cafer el-Mansûr'un onu Bağdat'a gönderdiğini, vefat edinceye kadar orada kaldığını ve Hayzeran Kabristanı'nın doğu tarafına defnedildiğini açıklamıştır. Ayrıca kabrini Selçuklu melikinın oğlu Sultan Celaledin bir külliye ve medrese ile inşa etmiş, daha sonra IV. Murat Bağdat'ı fethetmiş ve orayı Râfizilerin elinden almıştır.

Öte yandan babası Sâbit'in Ebu Hanîfe küçükken Hz. Ali'ye gittiğine, onun da kendisine ve zürriyetine bereket duasında bulunduğunu haber vermiştir. İmam Ebû Hanîfe'nin Hâmmad b. Ebî Süleymân'dan (v. 120/738) fıkıh öğrendiğini, on sekiz yıl ona talebelik ettiğini, Hammâd'ın da İbrahim en-Nehâî (v. 96/714), Hz. Ömer (v. 23/644), Hz. Ali (v. 40/661), İbn Mesûd (v. 32/652-53) ve İbn Abbas'tan (v. 68/687-88) aldığını, zamanında sahabeden Enes b. Mâlik (v. 93/711-12), Abdullah b. Ebî Evfâ (v. 86/705), Sehl b. Sa'd ve Ebu't-Tufeyl'in (v. 100/718-19) yaşadığını ancak hiçbirisiyle lîkâmın ve sohbetinin bulunmadığını, bu sebeple onlardan hadis almadığını, Atâ b. Ebî Rebâh (v. 114/732), Ebu İshâk es-Sebî'î (v. 127/745), Muhammed b. el-Münkedir (v. 131/748), Nâfi' (v. 117/735), 'Alkame b. Esved ve diğerlerinden hadis dinlediğini, Abdullah b. Mübârek (v. 181/797),

Vek'î b. Cerrâh (v. 197/812), Yezid b. Hârûn (v. 206/821), Ali b. Âsım (v. 221/836), Ebû Yûsuf (v. 182/798), Muhammed b. Hasen (v. 189/805), Zufer b. Huzeyl (v. 158/775) ve diğerlerinin ondan rivayette bulunduğuna dair bilgiler vermiştir. Öte yandan ipekçilikle meşgul olduğunu, bir senelik kârıyla muhaddis şeyhlerin ihtiyaçlarını karşıladığını ve 'Allah'tan başkasına hamd etmeyin; Allah'ın rızkında başkasının bir gücü yoktur.' dediğini ifade etmiştir. Bu söz, onun tevhiddeki kemâline ve hakikatin aynını müşahadedeki kuvvetine işaret eder. Ebû Hanîfe'nin zâhirî ve bâtinî ilimleri bünyesinde cem' etmiş 'mecma'ul-bahreyn' bir âlim ve ârif olduğunu söyleyen Bursevî, onun müçtehitlerin ve Hanefî evliyânın reisi olduğunu ifade etmiş ve *el-Müsned*, *el-Fıkhu'l-ekber*, *el-Âlim* ve *'l-müteallim* gibi müsennefâtına dair birkaç örnek vermiştir.¹⁰¹

İsmâîl Hakkî Bursevî'nin tefsiri ve tasavvufî yönünün şöhret bulması dolayısıyla, sâir ilimlerle ilgili birikiminin ihmâl edildiği veya görmezden gelindiği bir gerçektir. Bu ihmâl sebebiyle, onun eserlerinin tetkik edilip derinliğinin fark edilmemesi kaynaklı aceleci yorumlar ve ithamların bulunması söz konusudur. Onun, usûlü't-tefsir veya ulûmü'l-Kur'ân birikiminin ortaya konulması için meşhur tefsiri *Rûhü'l-beyân*'ın öncelikle usûlü't-tefsir başta olmak üzere usûlü'l-hadîs ve usûlü't-tefsir cihetinden tetkik edilmesi gerekmektedir.

Bilindiği üzere tefsir usûlü ve ulûmu'l-Kur'ân konuları sadece kendileriyle sınırlı bir usûlle ayetleri tefsir veya tevil etmeyi hedeflememiş aksine sâir ilim dallarının tamamının usûllerini ve kazanımlarını devreye sokarak ayetleri tefsir etme yolunu tercih etmiştir. Dolayısıyla gerçek bir tefsir veya tevil en mükemmel biçimde bu çalışmanın da temel tezi olan usûle, dilbilime ve aklî ilimlere dair bütün alanları birlikte kullanarak ayetleri anlamayı ve açıklama bir yöntem olarak benimsemiştir.

¹⁰¹ *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, 176b.

3.5. TARİH VE TABAKÂT

Ulûmü'l-hadîsin bir alt konusunu teşkil eden tarih ve tabakâta dair bilgiler, hadis ricâlinin rivâyetlerinin sıhhatini tespitinde tayin edici bir konumdadır. Muhtasar eserlerde ricâle dair malumat bulunmamakla birlikte daha geniş eserlerde, eserin hacmine göre bu tür bilgilere yer verilmektedir. Geniş bir usûl eseri olması yönüyle Bursevî'nin *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*'i râvîlerin veya müelliflerin hayatlarına dair önemli ve zengin imkânlar sunmaktadır. Bursevî özellikle Hanefî mezhebi açısından ehemmiyet arz eden ulemâyâ dair dikkat çekici bilgiler ile ulemâ nisbelerinden hareketle şehir tarihlerine dair dikkat çeken açıklamalara yer vermiştir. Onun, kısmen kaynaklarını zikrederek kısmen de doğrudan iktibas ederek aldığı bu bilgilere bazı örneklerden hareketle aşağıda işaret ederek *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*'i şerhinde usûlü'l-hadîsi râvî biyografileri, tabakât ve tarihe dair bilgiler cihetinden de ne derece genişlettiğini ve ilimler arası insicâmı ne denli başarılı bir biçimde eserinde gösterdiğini müşahade etmek mümkün olacaktır.

Rivâyetü'l-hadîs ve dirâyetü'l-hadîs açısından farklı dönemleri ifade için kullanıldığı gibi muhtelif ilim dalları açısından da içerdiği anlamı farklılaşan 'selef' ve 'halef' terimi hakkında genişçe açıklamalar yapan Bursevî, zıt anlamlarda kullanılan bu iki kelimenin herhangi bir vakitten önce ve sonra yaşamış ulemâ hakkında kullanıldığına, tekaddüm ve teahhurun izâfî olduğuna işaret ettikten sonra, mutlak selefîn sahâbe olduğunu tâbiîn ve tebei tâbiîn'in de bu terimin anlamına dahil olduğunu söylemiştir. Onun, özellikle zühd dönemi sûfileri başta olmak üzere selef tanımının şümulüne dâhil muhtemel anlamları geniş şekilde açıklaması, *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*'in anlam derinliğini ricâl ve tabakât kaynaklarının imkânlarını sonuna kadar kullanarak ne ölçüde genişlettiğini göstermektedir.¹⁰²

İbn Hacer'in *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*'de tarih ve tabakât kitaplarından istifade ederek hayatlarına yer verdiği kişilerin başında sahâbe gelmektedir. Ebû Hureyre'nin ismi, kabilesi, hakkındaki ihtilâflar, Medine'ye gelişi, Müslüman oluşu, kucağında bir kedi gören Allah Resûlü'nün ona 'أنت أبو هريرة/Sen Ebû Hureyre'sin' demesi üzerine

¹⁰² *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, 209a-210b.

künyelenmesi, Resûlüllâh'ın (s.a.v.) mübârek ağzından çıkan Ebû Hureyre ifadesini insanların teberrüken söylediği, kendisinin bu künyeyle anılmayı çok sevdiği, 58/678 senesinde Medîne'de vefat ettiği ve İmâm Şâfiî'nin Ebû Hureyre'nin kendi çağında hadis rivâyet edenlerin en hâfızı olduğunu söylediği bilgilerine yer vermiştir.¹⁰³ Aynı şekilde Ebû Eyyûb el-Ensârî'den bahsedildiği yerde, onun tam künyesi, Eyyûb kelimesinin manası, katıldığı gazveler, ehl-i beyt sevgisi, Anadolu'ya yaptığı seferleri, İstanbul surları dışında kalan kabri, vefatı, defnedilişi, kendisiyle Rumların teberrükü ve Bayramiyye'nin piri Hacı Bayrâm Velî'nin halifesi Akşemseddin tarafından İstanbul'un fethinin ardından kabrinin bulunuşu vb. pek çok bilgiye yer verilmiştir.¹⁰⁴

İbn Hacer'in *Müsnedü'l-Bezzâr*'dan bahsettiği yerde önce Bezzâr kelimesinin her ne kadar keten tohumu satan anlamına gelse de Bağdatlıların dilinde keten tohumundan yapılan yağ satan kişi anlamında kullanıldığını, zira tohumdan maksadın yağı olduğuna işaret etmiş, ardından Bezzâr diye meşhur olan Ebû Bekr Ahmed b. 'Amr'ın (v. 292/905) vefâtını zikretmiştir. Bu bağlamda, müsned kelimesinin hadis usûlündeki anlamına kısaca işaret etmiş, daha sonra ayrıntılı bilgi verileceğini söylemiştir. İbn Hacer'in *Müsnedü'l-Bezzâr*'ı zikretmesine atıfta bulunduktan sonra müsnedlerin te'lif özelliklerini söyleyip diğer müsnedleri de saymıştır. Taberânî'nin *el-Mu'cemü'l-evsat*'ı bağlamında müellif, üç mu'cemi, mu'cemlerin te'lif özelliklerini ve mu'cem kelimesinin anlamını beyân etmiştir. Bursevî, Taberânî'nin üç eserinin adının mu'cem olmasından hareketle 'mu'cem' kelimesinin, harfler, harekeler, noktalama, medler ve şeddeler kullanılmak suretiyle alfabetik olarak tertip edilen kitap anlamında kullanıldığını, bu sayede bilinmezlik ve karışıklığın ortadan kaldırıldığını ifade etmek üzere kullanıldığını açıklamıştır. *Mushaf*'ın ve sair kitapların işaret edilen hususları dikkate almadan yazıldığı, noktalama ve i'râba ihtiyacın hissedildiği bir dönemde talebenin doğru anlama ve ezberlemesine kolaylık sağlayacak hususlara eserin te'lifi sırasında dikkat edildiğine eserin adında işaret edilmiş olmaktadır. Mu'cem kelimesinden hareketle noktalama ve i'râbı keşfeden dilbilim ulemasına ve katkılarına işaret ettikten sonra ehl-i hadîsin şekil,

¹⁰³ *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, 40a.

¹⁰⁴ *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, 416a-417b.

nokta ve i'râba atfettiği ehemmiyete vurgu yapmış; tashîf, tahrif ve okuma esnasında zuhûr eden müşkilü'l-hadîs konularına, mübhem kelimelerden seçilen örneklerden hareketle konuyu anlaşılır hâle getirdiklerine dikkat çekmiştir.¹⁰⁵

Hadis usûlü eseri te'lif edenler arasında adı geçen Ebû Nu'aym el-İsfehânî bağlamında, İsfehân'ın mağrib ulemâsınca Esbehân, meşrik ulemâsınca İsfehân şeklinde okunduğuna, Acem Irak'ı ile Arap Irak'ını birbirinden ayıran büyük bir yerleşim yeri olduğuna, burada yetişmiş Dârekutnî, Hâkim, Ebû Nu'aym gibi meşhur muhaddislere ve kısa hayat hikayelerine işaret etmiştir.¹⁰⁶ Yine ilk hadis usûlü müellifi kabul edilen Ebû 'Amr er-Râmehürmüzî'nin nisbesi bağlamında kelimenin okunuşuna, kelime manasına, konumuna ve Râmehürmüz'e medhiye içeren beyitlere yer vermiş, *Kâmûsü'l-muhît* ve *Vefeyâtü'l-a'yân*'dan referansla meşhur Makedon komutan İskender'in kabrinin orada bulunduğunu kaydetmiştir. Mu'cemleriyle meşhur et-Taberânî'nin nisbesinin, Ürdün'ün Taberiyye'sine, Taberî'nin ise Vâsıt'ın bir köyü olan Taberiyye'ye nisbet olduğunu İbn Hallikân'ın *Vefeyâtü'l-a'yân*'ından iktibasla beyân etmiş ve her iki bölgeye nisbet edilen âlimlere işaret etmiştir.¹⁰⁷ Meşhur muhaddis ve tarihçi Hatîb el-Bağdâdî hakkında bilgi verirken kendisinin 'hâfızü'l-meşrik' diye anıldığını, aynı dönemde yaşayan ve onunla aynı yıl vefat eden İbnü Abdilberr'in ise 'hâfızü'l-mağrib' diye anıldığını söylemiş ve bu münasebetle her ikisinin hayatlarına dair bilgiler vermiş; Hatîb'in Ebû Hanîfe'ye ve hanefîlere karşı taassubundan söz edip mücerred ilmin kişiyi hakikate ulaştırmayacağını söylemiştir. Yine Bağdat kelimesinin okunuşunu, isimlendiriliş sebeplerini ve şirk ifade eden anlamları dolayısıyla fukahânın bu kullanımı doğru bulmayıp Bağdat'ı Medinetü's-Selâm diye isimlendirdiklerine değinmiştir.¹⁰⁸

İsmâîl Hakkî Bursevî'nin *Nuhbetü'l-fiker* müellifi ve Buhârî'ye yazdığı şerh ile de bilinen İbn Hacer'in nisbesi bağlamında, bir sahil kasabası olan Askalân'ın, hristiyanların Gazze ve Ramle'nin de içinde yer aldığı Şam diyarında hac maksatlı ziyaret ettikleri bir mekân

¹⁰⁵ *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, 59a-60b.

¹⁰⁶ *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, 7a.

¹⁰⁷ *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, 60b.

¹⁰⁸ *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, 8a.

olduğuna işaret etmiş ve bu vesile ile Filistin hakkında bilgi vermiştir. Bu arada bir başka Buhârî şârihi olan Kastallânî'ye de değinen Bursevî, Kastale'nin Endûlûs'te bir yerleşim yeri olduğunu belirtmiştir. Bu bilgilerin ardından İbn Hacer'in doğumu, rihleleri, te'lifi bulunan ilim dalları ve eserlerine dair bilgilere yer vermiştir.¹⁰⁹

İbn Hacer *Nüzhetü'n-nazar*'da Medresetü'l-Eşrefiyye'den bahsedilen yeri beyân ederken Süyûtî'nin *Târîhü'l-hulefâ*'da el-Müstansır-billâh'ın hilâfeti döneminde yaşanan olayları anlatmış, bunlar arasında Dârü'l-hadîsi'l-Eşrefiyye'nin kuruluşuna dair bilgilere yer vermiştir. Söz konusu dârü'l-hadîs bağlamında dönemin sultanları, burada hocalık yapan İbnü's-Salâh ve Nevevî gibi ulemâya, idarecilerin ulemâya destek ve himayelerine dair bilgilere yer vermiştir. Dârü'l-hadîsi'l-Eşrefiyye'nin inşasına yönelik bilgilere yer verdikten sonra ilk dârü'l-hadîsin yaklaşık yüz yıl kadar önce Nûrüddîn Mahmûd Zengî (v. 569/1174) tarafından inşa edildiğini söylemiştir.¹¹⁰

Bursevî'nin *şerhu Nuhbeti'l-fiker*'de anlattığı tarihî bilgiler arasında Horasan'da yer alan ve 'Asker' diye bilinen Basra ve Fâris arasındaki yer de bulunmaktadır. Hadis ilminde yanlış okunması muhtemel kelimelere dair yazdığı *Kitâbü't-Taşîf*'i bulunan Ebû Ahmed el-Hasen b. Abdullâh el-Askerî'nin (v. 382/992) söz konusu beldeye nisbet edildiğini söylemiş, ayrıca Semerrâ'nın bir diğer adının Asker olduğunu ve el-Mu'tasım tarafından inşa edildiğini ve buraya da pek çok ulemânın nisbet edildiğini belirtmiştir. el-'Askerî'nin sözü edilen *Kitâbü't-Taşîf*'inin te'lif özelliklerine de ayrıntılı bir şekilde yer veren Bursevî, bu eser vesilesiyle Arap dilindeki hareke ve noktalamanın tarihine dair de geniş bilgi vermiştir.¹¹¹

Usûlü'l-hadîse dair eser te'lif eden ulemâdan birinin de İbn Dakîk el-İd olduğuna işaret eden İbn Hacer'in ifadelerini, meşhur âlim 'İzzüddîn b. Abdisselâm'ın oğlu olan İbn Dakîk el-İd'in (v. 702/1302) mezhebine, vefat yeri ve tarihine ve kendisinden sonra yerine kâdikudâtlık görevine İbn Cemâ'a'nın getirildiğine işaret ederek açıklamış ve

¹⁰⁹ *şerhu Nuhbeti'l-fiker*, 2b.

¹¹⁰ *şerhu Nuhbeti'l-fiker*, 11a-12b.

¹¹¹ *şerhu Nuhbeti'l-fiker*, 239b.

ardından İbn Dakîk el-‘İd’in anlamını beyan etmiştir. Bu açıklamalara göre ‘العيد’ kelimesinin aslı odun anlamına gelen ‘العود’ olup kelimenin çoğulu ‘أعياد وأعواد’dır. Kelimenin aslı vâvî olmakla birlikte başka kelimelerle karışmayacağı yerlerde yâ ile okunmuş, karışıklığın söz konusu olacağı yerlerde aslına uygun olarak vâv ile okunduğuna işaret edilmiş, rîh, siyâb ve havz gibi kelimeleri örnek göstermiştir.¹¹²

Tedlis tehlikesine işaret ederken, eda sîgasının tereddüde mahal bırakmayacak şekilde ahberanî, haddesenî, semi’tü gibi ifadeler kullanılması gerektiğine işaret eden Bursevî, el-Hasenü’l-Basrî’nin (v. 110/728) Basra’ya Hz. Ali tarafından vâli olarak gönderildiği dönemde İbn Abbâs’tan (v. 68/687-88) r.a. yaptığı rivâyetlerin bundan istisna olduğuna işaret etmiş, İbn Abbâs’ın (r.a.) isminin geçmesini vesile bilerek onun biyografisine geniş bir şekilde yer vermiştir. Özellikle tasavvuf erbâbının ileri sürdüğü Hz. Ali’nin ona hırka giydirdiğine, feyz-i ilâhînin ondan Kümeyl b. Ziyâd vasıtasıyla el-Hasenü’l-Basrî’ye ulaştığına ve ondan semâ’ı sabit olmasa da aralarındaki kuvvetli irtibat dolayısıyla sanki aralarındaki vasıtanın yok hükmünde olduğuna işaret etmiştir.¹¹³ Bursevî, bu görüşü doğru bulmayan es-Sehâvî’yi de (v. 902/1497) el-Hasenü’l-Basrî hakkında dar görüşlü ve manayı idrak etmeden uzak olmakla tenkit etmiştir. Benzer şekilde, el-Hasenü’l-Basrî’nin Hz. Ebû Hureyre’den semâ’ının bulunup bulunmadığı hususunda da ihtilâfin bulunduğu işaret eden İbn Hacer’in görüşünü açıklarken, onun gördüğü veya hadis rivayet ettiği sahâbîleri açıklamış, Hz. Ebû Hureyre’den rivâyetleri konusunda yaptığı tahkîkâtâ işaret etmiş, ulemânın el-Hasenü’l-Basrî’nin şânının yüceliğine, zâhirî ve bâtinî ilimlerde sahip olduğu üstünlüğe, ehli tarîkın imamlarından mükâşefe ehli bir kimse olduğuna dikkat çekmiş ve onun menâkıbına dair bilgilere yer vermiştir.¹¹⁴

Yine Bursevî, İbn Hacer’in ifadesinde geçen Gıyâs b. İbrâhîm en-Nehaî’yi açıklarken, onun ilim ve amel birlikteliğine verdiği ehemmiyete işaret etmiş, amelsiz mücerred ilmin kişiye bir fayda sağlamayacağını söylemiş, kelimenin aslının ğavs kökünden türediğini iğâse ve memğûse manasında olduğunu, açık ifadesinin Ğıyâsüddîn olduğunu beyan

¹¹² Şerhu Nuhbeti’l-fiker, 199a.

¹¹³ Şerhu Nuhbeti’l-fiker, 180a.

¹¹⁴ Şerhu Nuhbeti’l-fiker, 203b.

etmiştir. Halîfe Mehdi'den bahsederken de onun hayatına dair bilgilere genişçe yer vermiş; özellikle sultanların rızasını kazanmak ve onlardan hediyeler almak için hadis uyduran bazı râvîlerden bahsetmiştir. Halîfelerin hayatlarına dair bilgilere bu derece geniş yer vermesi, Bursevî'nin tabakât ve terâcüm-i ahvâl kitaplarına ne ölçüde ehemmiyet verdiğinin bir göstergesidir.

Bursevî'nin *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*'de sair ilim dallarının imkânlarını şerhe dahil etmesi yönüyle en dikkat çekici örnek, felsefî birikime dair yazdıklarıdır. İbn Hacer tarafından uydurma hadislere kaynaklık edenler arasında sayılan 'قدماء الحكماء/kadîm hikmet ehli' ifadesini açıklayan Bursevî hikmeti kalben, lisânen ve fiilen hakikati doğru tespit etmek, eşyayı hakîkî hâliyle irfanî düzeyde bilmek şeklinde tanımlamış; ilm-i kelâmın açıklaması beklenen nazarî hikmetin ve fıkıh ilminin açıklaması beklenen ilmî hikmetin birinci hikmet olduğunu, ikinci hikmetin ise zevkî hikmet olup elde edilmesi ancak tek tek kişilerin keşfedebileceği bir hakikattir. Bursevî'ye göre bu tür keşifler ise ancak husûsî velâyet dairesine girilmek suretiyle mümkündür. Huffâz ve muhaddisînin bunun gerçekliğinin olmadığını söylemesine itibar edilmez. Ehl-i hakikat ve ehl-i zâhir ulemâ bunun doğruluğunu beyân etmiş olup Kevser sûresinde geçen 'الكوثر/kevser'in gerçek anlamı da 'çok hayır ve bol feyz' demek olduğunu söylemiştir. Hukemâyı da ehl-i zevk olan 'hukemâ-i ilâhiyye' ve 'hukemâ-i bahsiyye ve tıbbiyye' şeklinde ikiye ayırmış ve ikincisini de câhiliyye (Yunan) felsefecileri ve İslâm felsefecileri şeklinde açıklamıştır. Hukemânın brahmanistler, Câhiliye dönemi arap hakîm ve tabibleri, Grek filozofları, Sokrates, Platon, Aristo, Pitagoras, Demokritos, Öklit, Calinos, Batlamyus ve onların yolundan gidenler olduğunu ifade eden Bursevî, bunların her birini kendi düşünce sistemleri içindeki yerlerini ve hayatlarını da geniş geniş anlatmış ve her birinden bugüne intikal eden meşhur sözlere şerhinde yer vermiştir.¹¹⁵ Öte yandan Bursevî'nin *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*'de temas ettiği 'zındıklar', 'câhiller', 'mukallidler', 'zâhirîler' gibi tarihte yaşamış muhtelif fırkalara dair bilgiler de hukemâ hakkında yaptığı açıklamalar kadar dikkat çekici ve öğretici bir mahiyet arz etmektedir.

¹¹⁵ *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, 210a.

Bir hadis usûlü şerhi bağlamında Bursevî'nin *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*'de yer verdiği ve ancak bir felsefe kitabında varlığı müsamaha ile karşılanacak bu bilgilerin, bu çalışma boyunca işaret edilen küllî tasavvur ve ilimler arası insicam dikkate alınmadan izah edilmesi son derece zordur. Üst dil, küllî tasavvur ve ilimler arasındaki vazgeçilmez ilişki burada görüldüğü üzere farklı eserlerde döneminin pek çok âlimi gibi Bursevî tarafından da gösterilmiş olmaktadır.

SONUÇ

Bu çalışmanın konusunu *Şerhu Nuhbeti'l-fiker* ve müellifi İsmâîl Hakkî Bursevî teşkil etmektedir. Eserin usûlü'l-hadîs ilminin en geniş çalışması olması ve içerisinde zengin bir ilmî birikimi yansıtmaması, eser ve müellifi hakkında usûl cihetinden bir tetkik yapmak gerektiği düşüncesini hasıl etmiş; Osmanlı ilim geleneği içerisinde eser ve müellifin temsil ettiği duruşun tespitinə çalışılmıştır.

Aynı dönemde yazılmış farklı ilim dallarının usûllerine dair sâir eserler de tetkik edilince benzer bir yöntemin takip edildiğini görmek, böyle bir te'lif yönteminin bilinçli bir tercih olabilme düşüncesini hâsıl etmiş ve çalışmamızı müellifin sahip olduğu küllî tasavvura ve eserin temsil ettiği ilimler arası insicama dikkat çekme gayesiyle yürütme sonucunu doğurmuştur.

Meşhur usûlü'l-hadîs âlimi ve muhaddis İbn Hacer'in *Nuhbetü'l-fiker* ve bu eserin şerhi *Nüzhetü'n-nazar*'ı şerh etmek üzere İsmâîl Hakkî Bursevî'nin kaleme aldığı halen yazma halde bulunan *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*'i bu çalışmanın ana eksenini teşkil etmektedir. Çalışma, özellikle şerh esnasında atıfta bulunulan eserler ve müellifleri dikkat çekecek derecede fazla bir yekûn teşkil etmektedir.

Eserin muhteva zenginliği ve kuşatıcılığı fiilî bir gerçeklik olarak elimizde mevcut iken, bunu anlamlı ve makul bir şekilde izah edilmemesi, Bursevî'nin hadis ilmine dair yeterli birikime sahip olmadığının düşünülmesi gibi vakıayla örtüşmeyen bir iddianın ileri sürülmesine de sebep olabilecektir. Müellifin zihni duruşu ve eserin fiilî durumu birlikte mütalaa edildiğinde, müellifin derlemeci bir kişi olmadığı eserin de bilgi verme amacıyla kaleme alınmadığı, aksine okuyucuda bir duruş ve anlama melekesi hâsıl etme hedefine matuf olarak yazıldığını söylemek mümkündür.

Öte yandan, eserin iç bütünlüğü, mahiyeti ve içerik zenginliğinin uygun bir teorik zemin dikkate alınmadan anlaşılmasına çalışılması, yanlış bir şekilde, eserin te'lifinde zaafiyete düşüldüğü kanaatine ulaşılmasına sebebiyet verecektir. Oysa, kanaatimize göre eser, diğer usûller bağlamında söz konusu olduğu gibi dönemin ihtiyaçları göz önünde

bulunularak böyle bir yöntemle kuşatıcı bir mahiyette mufassal biçimde te'lif edilmiştir. Bu şekilde bütün ilimleri akılda tutarak yazılan te'lif eserler hiç şüphesiz, küllî bir ilim tasavvuru ve müktesebatına sahip olmayı gerekli kılmaktadır. Kendi döneminin bu vasfa sahip nadide kişilerinden birisi de İsmâîl Hakkî Bursevî'dir.

Ayrıca *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*'in sadece usûlü'l-hadîs veya hadis ilminin dar sınırları dikkate alınarak tetkike tabi tutulması durumunda, onun ilmî ve irfânî anlamda Osmanlı ilim geleneğinin kemâl dönemine ait bir eser olduğu fark edilemeyecek; istifade edilen kaynaklar ve temas edilen konuların zenginliği anlamsızlaşacaktır.

İsmâîl Hakkî Bursevî, yukarıda işaret edilen küllî tasavvur ve ilimler arası insicâmı sağlamaya muktedir çok yönlü bir âlim olmasını, hiç şüphesiz, Osmanlı ilim geleneğinin sahip olduğu tedrisat sistemine ve ayırım gözetmeksizin sıralı bir şekilde okutulan ilimlere borçludur. Kendisinin hayatı ve ilmî kişiliğine dair mevcut bilgiler onun böyle bir birikime nasıl sahip olduğunu bize göstermektedir. Çalışmamız boyunca Bursevî'nin ilmî birikimini anlamayı sağlamak üzere atıfta bulunduğumuz sınırlı sayıdaki ilim dalı, varlığı fark edilmeye çalışılan küllî tasavvur ve ilimler arası insicâmı göstermeye matuf olarak tercih edilmiş olup sınırlandırmak maksadına matuf değildir.

Bursevî'nin, İbn Hacer'in ifadelerinde geçen kelime ve ıstılahlar bağlamında usûlü'l-hadîse dair konuları açıklarken lügavî, zâhirî, belâğî, aklî ve irfânî vb. neredeyse bütün ilimlerden istifade etmesi ve bu konudaki birikimini bütün şerh boyunca eserine yansıtabilmesi *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*'de takip edilen bu te'lif yöntemini ve tasavvuru izah etmeyi gerekli kılmıştır. Zira, eserin te'lif yöntemi ve tasavvuru tafsilatlı biçimde derinlemesine ele alınmadığı takdirde, indirgemeci bir şekilde eserin hadis usûlü konuları ile birlikte her türlü bilgiye derinlemesine yer verildiği, lügat, dil, mantık, felsefe ve tasavvufa dair bilgilere eserde yer verilmesinin gereksiz olduğu gibi bir kanaatin oluşması mümkündür. Nitekim, Bursevî ve hadisçiliğine dair yapılan sınırlı sayıdaki çalışmada buna benzer ithamlara maruz kalmıştır.

Osmanlı ilim geleneği, muhtelif ilimlerin kendi içinde teşekkül ettirilmiş bulunan bir birikimin anlaşılıp yorumlanması temeline oturmaktadır. Genelde Arapça bilmeyen bir çevreye hitap etmesi, dil, düşünüş (mantık) ve davranışı (tasavvuf) merkeze alan ve buna göre her ilmi yeniden kurgulayan (cihet-i vahde) bir mahiyette gelişmiştir. Devlet-i ‘aliyye’nin kuruluş döneminde bu yaklaşımın temellendirildiği, yükselme döneminde eksiklerinin giderilip şerh edildiği, modernleşme öncesi ise geniş eserlerle ilim tasavvurunun özünü oluşturan bu yaklaşımın tafsilatlandırıldığı dönem olmuştur.

Bahsi geçen küllî tasavvur ve ilimler arası insicam düşüncesine sahip olunması durumunda, esasen bu yaklaşımın tezahür ettirilemeyeceği hiçbir ilim dalı söz konusu değildir. İsmâîl Hakkî Bursevî bize bunu usûlü’l-hadîs ilmi üzerinden gösterdiği gibi başka müellifler de başka alanlarda aynı yaklaşımı benimseyip söz konusu alanların güzel örnek eserlerini ortaya koymuştur.

Sayısız eserin yazılmasına vesîle olan *Nuhbetü’l-fiker*’in, Şâfiî bir müellif olan İbn Hacer el-Askalânî tarafından kaleme alınmış olmakla beraber İsmâîl Hakkî Bursevî sahip olduğu küllî ve kuşatıcı tasavvuru dolayısıyla usûlü’l-hadîse dair görüşlerini bu eser üzerinden şerh etmekte bir mahzur görmemiştir. Özellikle günümüzdeki sınırlı ve alan içi derinlemesine tetkik yönteminin benimsenmesi ve ilmî araştırmaların da bu yaklaşımla sürdürülmesi, Osmanlı ulemâsının te’lif yöntemini keşfi ve idraki güçleştirmekte, bunun bir zafiyet olduğu düşüncesini akla getirmektedir.

Çalışmamız vesilesiyle anlamaya ve izah etmeye çalıştığımız *Şerhu Nuhbeti’l-fiker*’deki zengin muhteva, ortaya konulan gayretin ihmâlîni ve değersizleştirilmesini önleyecek ve anlamlı hâle getirecektir. Elbette her çalışma kusurludur; bizim çalışmamız da ilim yolunda atılmış bir ilk adım olmanın bütün zafiyetlerini taşımaktadır. Aslolan, bu çalışmada söylenilenlerden hareketle yeni çalışmalara imkân oluşturmaktır. Gerek müellif gerek eseri gerekse çalışmamızda ileri sürülen teorik zeminin yeni çalışmalara kapı aralması en çok arzu edilendir.

KAYNAKLAR

- Abdurra'ûf el-Münâvî, Zeynüddin Muhammed b. Tâculârifin b. Ali el-Kâhirî el-Haddâdî. *el-Yevâkît ve 'd-Dürer Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-Fiker*. Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla, 00326-003.
- Arslan, Ali. "Hadis Usûlü-Mantık İlişkisi (Nüzhetü'n-Nazar Özelinde)". *Amasya İlahiyat Dergisi* 13 (2019), 115-141.
- Askalânî, İbn Hacer el-. *Nüzhetü'n-Nazar fî Tavzîhi Nuhbeti'l-Fiker*. Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 00442-002.
- Askalânî, İbn Hacer el-. *Nüzhetü'n-Nazar fî Tavzîhi Nuhbeti'l-fiker fî Mustalahi ehli'l-eser*. 1 Cilt. Beyrut: Daru İbn Kesir, 2019.
- Avcı, Seyit. *Sûfîlerin Hadis Anlayışı Bursevî Örneği*. Ensar Yayıncılık, 2004.
- Bursevî, İsmail Hakkı el-. *Dîvân*. Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 745/5.
- Bursevî, İsmail Hakkı el-. *Divân*. Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, B3504/4.
- Bursevî, İsmail Hakkı el-. *Dîvân*. Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdaî Efendi, 00478.
- Bursevî, İsmail Hakkı el-. *Dîvân-ı Hakkî*. Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 01387-004.
- Bursevî, İsmail Hakkı el-. *el-Furuk*. Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Ahmed III Kitaplığı, 1181.
- Bursevî, İsmail Hakkı el-. *Furûk-ı Hakkî*. Mısır: Matbaa-i Âmire, 1291.
- Bursevî, İsmail Hakkı el-. *Furûk-i Hakkî*. Bursa İnebey Kütüphanesi, Haraccı, 1414.
- Bursevî, İsmail Hakkı el-. *Kitâbü'l-Furûk*. İstanbul: Şirket-i Sahafiye Matbaası, 1308.
- Bursevî, İsmail Hakkı el-. *Kitâbü'l-Furûk*. Beyazıt Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, VM3020, 235.

Bursevî, İsmail Hakkı el-. *Şerhu Âdâbi'l-Bahs ve'l-Münâzara*, 1273.

Bursevî, İsmail Hakkı el-. *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*. Süleymaniye Kütüphanesi, Kasidecizade, 46.

Bursevî, İsmail Hakkı el-. *Şerhu Risâleti'l-Âdâb*. Atıf Efendi Kütüphanesi, 02405.

Bursevî, İsmail Hakkı el-. *Temamü'l-Feyz*. Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, 244, 324.

Bursevî, İsmail Hakkı el-. *Tuhfe-i Ataiyye*. Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdaî Efendi, 439.

Cici, Recep - Sahetmammedov, Abdylmejrit. “el-Vikaye, Fıkhu'l-Keydani ve el-Mukaddime Adlı Eserlerin Karşılaştırması: Namaz Örneği”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 30 (2017), 527-550.

Çavuşoğlu, Semiramis. “Kadıızâdeliler”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, ts.

Çifçi, Mehmet Faruk. *İsmâîl Hakkı Bursevî'nin Furûk-ı Hakkı adlı eseri (İnceleme ve tahkik)*. Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2013.

Demirli, Ekrem. “Vahdet-i Vücûd”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, ts.

Durmuş, İsmail. “Ebû Ya'kûb Sekkâkî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, ts.

Durmuş, İsmail. “Hatîb Kazvînî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, ts.

Ebû Gudde, Abdulfettâh. *et-Ta'likâtü'l-Hâfile ale'l-Ecvibetü'l-Fâzıla*. Halep, 1964.

Efendi, İlyas. *İsmail Hakkı Bursevi'nin Kitabü's-Silsileti'l-Celvetiyyesi*. Marmara Üniversitesi, ts.

Goldziher, Ignace. *Klasik Arap Literatürü*. çev. Azmi Yüksel - Rahmi Er. İmaj Yayınları, 1993.

Güngör, Özlem. “İsmâil Hakkı Bursevî ve Eserlerine Dair Bir Bibliyografya Denemesi”.
The Journal of Turkic Language and Literature Surveys (TULLIS).

Hatiboğlu, İbrahim. “Usûllerin Müşterek Zemîni-Birgivi’nin Risâletün fî Usûli’l-Hadis’i-
”. *Hadis Tetkikleri Dergisi* 20/2 (2022), 207-217.

İbn Ebû Şerîf, Ebu’l-Me‘âlî Kemâleddin Muhammed b. Muhammed b. Ebû Bekir el-Mürri el-Makdisî. *Hâşiye alâ Nüzheti’n-Nazar fî Tavzîhi Nuhbeti’l-Fiker*. Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa, 00157-003.

İbn Hacer el-Askalânî, Ebu’l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Mısırî. *Nüzhetü’n-Nazar fî Tavzîhi Nuhbeti’l-Fiker*. Bursa İnebey Kütüphanesi, Genel, 4184/1.

İbn Kutluboğa, Ebu’l-Adl Zeynüddin Kâsım b. Kutluboğa b. Abdullah el-Kâhîrî el-Cemâlî es-Sûdûnî. *Hâşiye alâ Şerhi Nuhbeti’l-Fiker*. Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 00336.

İbnü’l-Hanbelî, Ebû Abdullah Radiyyüddin Muhammed b. İbrâhim b. Yusuf el-Halebî et-Tâdefî el-Hanefî el-Kâdirî. *Minehu’n-Nuğbe alâ Şerhi’n-Nuhbe*. Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 02970-002.

Kara, İsmail. *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz*. İstanbul: Dergah Yayınları, 7. Basım, 2022.

Karaismailoğlu, Adnan. “Hüseyin Vâiz-i Kâşîfî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, ts.

Kaya, Mesut. “Osmanlı İlim Geleneğinde Şerh ve Hâşiye Yazıcılığı -Ahmed el-Karamânî’nin Tefsiri/Zemahşerî Şerhi Örneği-”. *Marife* 15/1 (2015), 9-31.

Kevserî, Muhammed Zâhid el-. *Makâlâtü’l-Kevserî*. Kahire, ts.

Keydânî, Lutfullah en-Nesefî el-. *Fıkhu’l-Keydânî*. Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 02195-004.

Keydânî, Lutfullah en-Nesefî el-. *Fıkhu’l-Keydânî*. Bursa İnebey Kütüphanesi, Orhan, 3187/18.

Keydânî, Lutfullah en-Nesefî el-. *Fıkhu'l-Keydânî*. Beyazıt Kütüphanesi, B8614/2.

Kılıç, Hulusi. “İbnü'l-Hâcib”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, ts.

Kılıç, Hulusi. “Sarf”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, ts.

Kılıç, Mahmud Erol. “Fusûsü'l-Hikem”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, ts.

Kürdî, İbrâhim el-. *Hâşiye alâ Şerhi Nuhbeti'l-Fiker*. Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, B813/3.

Namlı, Ali. “İsmail Hakkı Bursevi'nin Ruhü'l-beyan fî tefsiri'l-Kuran Adlı Tefsiri”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 9/18 (2011), 365-385.

Namlı, Ali. “Kitâbetle Mübtelâ Olmak: İsmâil Hakkı Bursevî”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 16/31-32 (2018), 333-368.

Özgüdenli, Osman Gazi - Beksaç, Engin. “İsfahan”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, ts.

Özpilavcı, Ferruh. “Atpazarî Kutub Osman Fazlı Efendi'nin İlim ve Bilgi Anlayışı”, 409-425.

Sarı, Necmi. *İsmail Hakkı Bursevî'nin Şerhu Nuhbeti'l-Fiker Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*. Sakarya Üniversitesi, Doktora Tezi, 2017.

Şensoy, Sedat. “Şerh”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, ts.

Şümünnî, Kemâleddin Muhammed b. Bedreddin Hasan b. Ali. *Netîcetü'n-Nazar fî Şerhi Nuhbeti'l-Fiker*. Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 00370-002.

Tekin, Kenan. “Cihet-i Vahde Tartışmaları Bağlamında 18. Yüzyıl Osmanlı İlim Düşüncesi”. *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) - XVIII. Yüzyıl*. ed. Ahmet Hamdi Furat vd. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 1. Basım, 2018.

Türcan, Zişan. *Hadis Şerh Geleneği Doğuşu Gelişimi ve Dönüşümü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.

Vassaf, Hüseyin. *Sefîne-i Evliyâ-i Ebrâr*, ts.

Yıldız, Sakıb. “Atpazarî Osman Fazlı”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, ts.

Yılmaz, Hasan Kâmil. “Celvetiyye”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, ts.

Yurtsever, Murat. “Şiir Vadisinde İsmail Hakkî”. Ramis Dara, 2002.

“Ruhu’l-Beyan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. TDV Yayınları, ts.

